

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Cilt: 12 Sayı: 68 Yıl: 2019
www.sosyalarastirmalar.com
Issn: 1307-9581

Volume: 12 Issue: 68 Year: 2019
www.sosyalarastirmalar.com
Issn: 1307-9581

Doi Number:
<http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2019.3842>

BATICI BİR AYDINDA DİN ANLAYIŞI RELIGION PERCEPTION OF A PRO-WESTERN INTELLECTUAL

Necmi UYANIK*

Öz

Celâl Nuri (İleri), Türk tarihinde Meşrutiyet'ten Cumhuriyet devrine yaşamış olan önemli Batıcı aydınlardan birisidir. O, Osmanlı Devleti'nin kurtuluşu için çareler ararken, toplum, siyaset, yenileşme bağlamında din konusunu ele almıştır. Batı tarihinin çağdaşlaşma sürecini Hristiyanlık üzerinden değerlendirirken, Osmanlı'daki dinin pozisyonunu bu bağlamda zamanın şartlarına göre değişmesi gereken bir alan olarak görmüştür. Bu düşüncelerinde Batılı düşünürlerin etkisi açık olarak görülmektedir. Dolayısıyla Celâl Nuri, dinin gelişmeye engel olmadığı görüşünü savunurken, Hz. Muhammed'i tarihin en büyük devlet adamı olarak görmüştür. İkinci Meşrutiyet devrinde ise, Batı'nın sömürgeci politikalarına karşı "İttihad-ı İslâm" fikrini savunmuştur. Daha sonra bu fikrinden vazgeçecektir.

Celâl Nuri'ye göre, din beşeriyet için gelmiştir. Çevre-ırk-zaman dâhilinde, İslâm dininin vicdana ait yönünü, içtihat bağlamında ön planda tutmuştur. Buna göre dinde taassup yoktur. Türkiye'de, *İslâmiyet, inkılâp demektir*.

Bu makalede Celâl Nuri İleri'nin din anlayışı, tarihi sürece bağlı olarak genel hatlarıyla değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam, Din, Celâl Nuri İleri, Yenileşme, Seküleriz.

Abstract

Celal Nuri (İLERİ) is one of the most important Westerners who lived in the Turkish history from the Constitutional Monarchy to the Republican period. While he was seeking remedies for the liberation of the Ottoman Empire, he addressed the issue of religion in the context of society, politics and modernization. When he evaluated the modernization process of Western history through Christianity, he saw the position of religion in the Ottoman Empire as an area that should change according to the conditions of the time. The influence of Western philosophers is clearly seen in these thoughts. Therefore, Celal Nuri, while defending the view that religion does not prevent development, He saw Prophet Muhammad (PBUH) as the greatest statesman in history. During the Second Constitutional Monarchy period, he advocated the idea of "Union of Islam" against the colonial policies of the West. Later he will drop his idea.

According to Jalal Nuri, religion has come for humanity. In the environment-race-time, the conscience aspect of Islamic religion has been given priority in the context of case law. Accordingly, there is no bigotry in religion. In Turkey, Islam, means revolution.

In this study, Celâl Nuri İleri's understanding of religion is evaluated in general terms depending on the historical process.

Keywords: Islam, Religion, Celal Nuri İleri, Modernization, Secularism.

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. necmiuyanik@hotmail.com

GİRİŞ

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişte Türkiye'de çağdaşlaşma konusu dönemin özelliklerinden dolayı hep tartışılmalı bir alan olmuştur. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e geçiş sürecinin önemli aydınlarından birisi de Celâl Nuri (İleri)'dir. 1882-1938 yılları arasında yaşamış olan Celâl Nuri, hukukçu ve gazeteci kimliğiyle 50 civarı kitap ve 2200'ün üzerinde makale kaleme almıştır (Uyanık, 2003, 20-137).

Fransızca, İngilizce ve Yunanca bilen Celâl Nuri, öncelikle Osmanlı Devleti'nin gerileme sebeplerini incelemiş ve daha sonra bunun çözüm yolları üzerinde kafa yormuştur. Yazılarında tarih, psikoloji, hukuk, din, toplum ve siyaset konularına önem vermiştir. Fikir dünyasında yenilikçi tarafı ağır basarken, zaman zaman olaylara bağlı olarak hızlı fikir değişimleri yaşamış, gelenekseli tam olarak bırakmadığı da görülmüştür.

Bu makalede Celâl Nuri'nin yenilikçi karakteristiğiyle Osmanlı'dan Cumhuriyet'e değişim, tarih, toplum ve siyaset konularıyla ilişkili olarak din anlayışının genel özellikleri Batı ve Doğu arasındaki yeri ve bu bağlamda doğal olarak İslam/İslamcılık anlayışına da yer verilmiş olacaktır.

I.SONDAN GERİYE BAKIŞ

Celâl Nuri İleri, ölümünden evvel 1938'de Hz. Muhammed hakkında bir eser yazdığını ve bu eseri yayımlayacaklarına dair *Ses* gazetesinde bir yazı dikkat çeker. *Celâl Nuri*'nin bu eserine ön söz olması niyetiyle yazdığı metinde şu bilgilere yer verilmiştir (Ses, 25 Senteşrin 1938, s.1, 8). "*Peygamberin Kitabı*" başlığı altındaki yazıda *Celâl Nuri*, eserini bir siyer kitabı olarak kimsenin cesaret edemediği şekilde, tarihî bir perspektifle kaleme aldığına dikkat çekmiştir. "Müslüman kalem erbabı, tarih yazmamış din kitabı yazmıştır. Cenâbıhak ancak bir idealdir. Gerçek olan ise Hz. Muhammeddir". İslâmiyet "*baştan aşağıya kadar siyâsî bir eserdir...Tedvin edilecek bir siyaset olmasaydı bir din kurmağa ihtiyaç kalmazdı...Hasılı...gerek tarih, gerek [din] itibarile resmî Müslümanlıkla hakikî Müslümanlığın büyük farkı vardır.*" (Ses, 25 Senteşrin 1938, s.1,8). Yazar, *Voltaire* gibi, *Muhammed*'i hiç anlamayan batılara karşı da tarihi açıdan bu eserin kaleme alınmasının gereğinin üzerinde durmuştur. *Celâl Nuri*'nin "*otuz beş senelik emeğimin sonucu*" dediği bu eserin yayınlanıp yayınlanmaması konusunda tepkiler almış olmalı ki, "*bu mecmuayı çıkaranlar, eserimin veya eserimden bir kısmının tefrika edilmesini istiyorlar. Buna rıza göstereyim mi, göstermeyeyim mi?*" (Ses, 25 Senteşrin 1938, s. 1,8)¹ şeklinde düşüncelerini ifade ederek tereddüt hâlinde olduğunu ortaya koymuştur. Kendisine yapılan eleştirilere karşılık, şöyle bir hikâye ile cevap vermesi ise devrin şartları açısından manidardır: Meşhur Filozof *Diyojen*, *Atina*'da insanları mesut etmek için iyi bir makale yazmıştır. Ancak bu makaleyi meydana okumaya çıkınca dinleyen olmamış, herkes ıslık çalmış ve kendisini alaya almışlardır. Filozof bakmış ki felsefeden, hikmetten kimse bir şey anlamıyor, tuttuğu yoldan ayrılarak kedi gibi miyavlamaya başlamış, eşek gibi anırmış ve bütün hayvanları taklide devam etmiş. Etrafı boş olan filozofun etrafını bu sefer binlerce kişi sarmıştır. Atinalılar neşe içindeyken, filozof makamını birden değiştirerek:

"*Ey Atina ahalisi! Siz hakikatte, gafil ve alımlık kimselersiniz. Ben otuz sene çalıştım. Bir halkı doğru yola getirmek için düşündüğüm vecizeleri size okuyordum. Hiçbiriniz bana iltifat etmedi. Hep gülüyor ve ıslık çalıyordunuz. Sizin tabiatınızı anladım. Hemen hayvanları taklide koyuldum. İşte o zamandır ki etrafımı kuşattınız. Ne yapayım? Seviyeniz işte bu kadar*" demiştir (Ses, 25 Senteşrin 1938, 8).

II.CELÂL NURİ İLERİ'DE DİN, İSLAM, DEĞİŞİM, PEYGAMBER VE TOPLUM

Celâl Nuri, *Hatemü'l-Enbiya* adlı çalışmasını, kitabın kapağındaki ifadesine göre, İslâmiyet'e karşı garazkâr bir tavır içinde olan "Batı ve hurafeler içinde yaşayan Şark'a karşı, peygamberin tarihî mevkiini muhafaza için yazılmış" bir eser olarak tanıtmıştır. *Kılıçzâde Hakkı*, bu eserde, halkın hilâfına karşı da olsa, cesaretle *efsanelerin ve hurafelerin üstünde* peygamberin gerçek hayatı kaleme alındığı için *Celâl Nuri*'yi tebrik edecektir (Kılıçzâde Hakkı, 27 Mart 1330, 4-5). *Celâl Nuri*'nin bu eseri esas kaleme alış sebebi, Hz. Muhammed'i bir fert olarak görmesi ve onun ortaya koyduğu dini, siyaset üzerine kurduğu yönündeki değerlendirmeleri benimsemesi olmuştur. Hz. Muhammed, keskin bir siyâsî, ketum bir diplomat ve "reis-i

¹ Hz. Muhammed'le ilgili bu kitabında tarihî bir perspektifle konuyu ele almasında, Ernest Renan'ın etkisi olduğu söylenebilir. Çünkü ona göre, Renan, Hz. İsa'yı ele alırken, Hristiyanlığa gerçek değer vermekle beraber tarihi usullere uygun, tahlile dayalı bir eser meydana getirmiştir. Buna rağmen kilisenin çanları Renan'ın aleyhinde çalmıştır. bk. İkdâm, 6 Temmuz 1928.

cumhurdur." Dolayısıyla, "bütün İslâmiyet bir siyasettir" (İleri, 1332, 171-175). *Hürriyet-i Fikriye*'de çıkan isimsiz bir makalede, "Bu eserle yeni bir tarih usûlü başlıyor. Değil yalnız bizde, âlem-i garbda bile henüz böyle yeni ve psikoloji esası üzerine müstenid bir tarih yazılmamıştır" (*Hürriyet-i Fikriye*, 3 Şubat 1329, 5) ifadeleri kullanılmıştır. Yazara göre, Hz. Peygamber, sadece zamanını değil, istikbali de düşünerek, bir hükûmet başkanı, kumandan ya da hükümdar gibi hareket etmiştir. İslâmiyet, iman ve itikat esaslarının haricinde, toplumla ilgili gelişmeyi içermektedir (İleri, 1332, 185-219). Din ile fen uzlaşmaktadır. *Celâl Nuri* bu düşüncesinde, *Edward Schure*'den etkilenmiş ve Türk yenileşmesine yön verecek kurumun -siyasî ve dinî- merkezli kuvvetlerden çıkacağını görerek, İslâm'da içtihat yoluyla, Avrupa tarzı bir Reform ya da Rönesans hareketini model almıştır. Bir anlamda, Avrupa tarzı lâik bir yapının da şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. *Celâl Nuri*'nin İslâmiyet'e ve Hz. Peygamber'e dünyevî, batılı anlamda salt ferdî açıdan bakması nedeniyle, İttihat ve Terakki yönetiminden tepki görmüş ve bu eserin, *Enver Paşa'nın* emriyle toplatıldığı görülmüştür (İleri, 29 Mart 1338, 2).

İştirak Etmediğimiz Harekât (Ozankaya, 1988, 137-164) adlı eserinde *Celâl Nuri*, dünyada Coğrafi Keşifler, Rönesans ve Reform hareketleri yaşanırken Osmanlı'nın geri kalma sebepleri üzerinde dururken; Osmanlı uyuyordu. *Eğer ki Osmanlı Türkleri, Venedik sömürgelerini, Konstantiniye saltanatgâhını ele geçirdikleri vakit, İtalyanların ve Bizantinlerin iktisadî ve ticarî hakimiyetlerine de halef olsalardı, Osmanlı İmparatorluğu âlemin en cihangir hükûmeti olacaktı*² ifadelerini kullanmıştır. *Yazar*, bu eserde gerçekten, Avrupa medeniyet yolunda hangi maddî ve manevî yollardan ilerlemiştir, adeta bunun resmini çekmiştir. Ona göre kısaca; medeniyet için, sürekli yenilik gereklidir. Bu yenileşme anlayışında, dikkat çektiği önemli bir yön ise, Avrupa'da *Luther* hareketinin din üzerindeki siyasî karakterli reformasyon refleksinin anlaşılmasıdır. Türk yenileşmesinde de dinden yenileşme aracı olarak faydalanılırken, bu örnekte olduğu siyasî merkezli bir yaklaşım önem arz etmektedir.

Celal Nuri, 3 Temmuz 1923'te yayınladığı, *Faruk Nafiz* (Çamlıbel)'in *Taç Giyen Millet* adlı şiirinden esinlendiği eserinde, 1922 yılında saltanat tacını *Türk Milletine* veren *Çamlıbel*'in dizelerinden etkilenerek *Taç Giyen Millet* adlı eserini kaleme almıştır. Bu eseri kendi ifadesiyle, "*Hâkimiyet-i milliyenin nazariyat ve tatbikatını gösterir ilk büyük eseridir.*" (İleri, 1339, 1) ve *millî ihtiyacın gereği olan inkılâp*, artık gerçekleştirilmesi çerçevesinde din anlayışına yer vermiştir. Modern devletin, dinî bir özellik arz etmediğini söyleyen *Celâl Nuri*, bu devlet yapısının dine de zıt bir yapı içermediğinin de altını çizmiştir. Ona göre *din, hukukun kaynağı değildir*. Din erbabı, isteyenlere dinî terbiye ve talim verebilmelidir. *İlim, dinin sulta ve vesayetinden kurtulmuştur*. Buna göre Lâik yapı temelinde gelişme sağlanmalıdır (İleri, 1932, 43-46)³. Modern devletin sahibi millettir ve hükûmet, millete hesap vermelidir. Milletun unsurlarını açıklayan *Celâl Nuri*, milliyet kavramı ve özellikleri üzerinde durmuştur. Bu tabloda, milliyeti hukukî bir temel üzerine oturtmuştur. Emperyalizm, Sosyalizm, korporatizm gibi yapıları örnekleyerek açıklamış; demokrasilerde, meclisin üstünlüğüne dikkat çekerek Türk devletinin temel ilkelerine parmak basmıştır. Bunlar, "*A-Devlet bir Cumhuriyettir; B- Milliyetçidir; C- Halkçadır; Ç- Devletçidir; D- Lâiktir; E- İnkılâpçadır*" (İleri, 1932, 201).

Celâl Nuri, 1932 yılında Laik bir devlet yapısını benimsemiş görünürken, Meşrutiyet devrinden Cumhuriyet'e bu düşüncelerinin nasıl şekillendiğini zamanın şartlarına göre iyi değerlendirilmelidir. *Celâl Nuri*'nin din ve siyaset eksenindeki düşünceleri hangi kaynaklardan etkilenmiş ya da hangi olaylar bu yapıyı doğurmuştur.

Celâl Nuri, *Gustave Le Bon*'un fikirlerine ileri derecede önem vermiştir. *Le Bon*'un dediği gibi, maarifte, malûmat (bilgi) hüviyete o kadar nüfuz etmelidir ki, onlar insan için, *tabiat-ı saniye* olmalı ve bir şeyler yazarken harfler düşünülmeyp, kazanılan meleke sayesinde, otomatikman çeşitli ilimler kullanabilmelidir (İleri, 1331f, 193; İleri, 1330b, 96). *Celâl Nuri*, *Le Bon*'un tavsif ettiği psikoloji ilmini, siyasete ve genel terbiye meselelerin çözümünde de kullanmıştır. Ancak, *Le Bon*'un zekâyı ikinci plana atıp, seciye, din ve hissi fazla abarttığını da söylemekten geri kalmamıştır. *Celâl Nuri*'nin değerlendirmelerine göre dünyada yapılan birçok inkılâp *Le Bon*'un fikrine uygundur. *Ruh önemlidir*, fakat dünyadaki bazı büyük inkılâplarda, aklın ve zekânın etkin olduğu, anane ve hissin, ayaklar altına alındığı da olmuştur. *Liderler, psikolojiyi bilmelidir*, ancak *Büyük Petro* ve Hz. *Peygamber (Muhammet)* zekâ ile inkılâp yapmışlardır. Bir müessese ya da bir kanunun başka bir millete uymayabileceği görüşü ise doğrudur. Osmanlı da I. Meşrutiyet'ten sonra, hazırladığı lâyhalarda, sadece Fransız İnkılâbı'ndan etkilenmiş, diğer taraftan bunun

² Bu eserde Namık Kemal' in **Cezmi**'sinden alıntılar yapılmıştır.

³ Bu kitap *Vakit* gazetesinde "*Devlet ve Meclis-1*" 17 Eylül 1933-3 Kasım 1933 tarihleri arasında 43 bölüm olarak yayınlanmıştır.

kendi toplum seciyesine uygunluğunu da gözetmemiştir. Bununla beraber Osmanlı, İngiltere tarihini gereği gibi okuyamamış ve bu yüzden Avrupalı olmadığına farkına varamamıştır. Yazar, buradan hareketle de Osmanlı'daki kanunlaştırma hareketlerinin ve başarısızlığın sebeplerinden önemli bir kısmını da tespit etme imkânını elde etmiş benzetmektedir (İleri, 1331f, 338-358; İleri, 1330b, 96).

Yukarıdaki düşüncelere bağlı olarak Celâl Nuri, *İttihâd-ı İslâm* politikasında da *Le Bon*'un hissiyatını ön plana çıkarmış ve dünyadaki 350 milyon Müslümanın birleşmesine dayanak olarak, *tarihi idare eden gücün hissiyat olduğu* fikrini benimsemiştir. Böyle bir güce, zekâ ve maddî kuvvet üstün edemez diyerek; hissiyat birliğinin belli bir düzen dâhilinde dünyadaki en büyük inkılaplardan biri olacağı görüşünü savunmuştur (İleri, 1331d, 337-338). O'nun zekâ ve maddeyi ikinci plana atarak, hissiyata önem vermesi; şüphesiz, Balkan Savaşları sonucunda Avrupa'nın zulmüne karşı bir tavır takınma hareketinin neticesi olarak görülmelidir.

Yazara göre, hiçbir milletin ruhi yapısı, diğer bir milletin ruhunu temsil edemeyecektir. Türkiye'nin programlarında, İslâm dinini himaye ve ulema da bu yönde kuvvetlendirileceğine, takip edilen siyasetle onlar, zayıf düşürülmüştür (İleri, 1331d, 185-206). İngilizler bu konuda, Hindistan'da bölge insanını ve değerlerini kullanarak iyi neticeler elde etmiştir. Aslında, Roma'dan sonra, ikinci büyük medeniyeti oluşturan Araplar da doğuda İslâmiyet'i bu metotla yaymışlardır. Bu ise, *Le Bon*'un deyimiyle *siyaset psikolojisini* bilmektir. Tarihte dinin, olaylara yön vermesinde büyük önemi görülmüştür. Hz. Muhammed, siyasi birliğini din sayesinde sağlamıştır. Bu fikirleri *Celâl Nuri, Le Bon'un, Ruhîyat ve Siyaset, Tekâmül-i Akaamın Kavanîn-i Ruhîyesi* adlı eserlerini okuyarak benimsemiştir. Ona göre, Türkiye'nin de gerekli dersleri çıkarması gerekmektedir. Avrupa'nın yanlış sonuçlar doğuracak değer ve müesseselerini Türkiye'nin ahlâkına feda ederek almak ise doğru bir yaklaşım olmayacaktır.

Celâl Nuri, bazen "*asılanlar, cellatlarından daha bahtiyardır*" fikrine katılarak, zulmün, zalimliğin iyi neticeler vermeyeceği konusuna dikkat çekmiştir (İleri, 1332b, 75). Ahlâk konusunda *Le Bon*'un, dinî, tasavvufî, hissî dayanağı olmayan ahlâkın geçici ve kuvvetten yoksun olacağı fikrini duruma göre hem doğru hem de yanlış bulmuştur. Böyle bir nazariyenin amaç teşkil edemeyeceğine inanarak, bir milletin ahlâk davranışı kazanabilmesi için asırlara ihtiyacı olduğu görüşünü benimsemiştir (İleri, 1332c, 20-23). Bir milletin ahlâkı, onun, meziyetlerinin derecesini göstermektedir. Şahsî menfaatler, amme menfaatine tercih edilmemelidir. Genel ahlâk, ancak bir kurt sürüsü ahlâkıdır. Kuvvetlilere boyun eğmek, zayıfları yutmak düsturu yanlıştır. İnsaniyetperverlik, güçle fazilet arasında bir yerdedir. Bu durum, ahlâkın en korkunç düşmanıdır. Bir memlekette, insaniyetperverlik fazla olursa bundan doğacak suistimallerden dolayı cinayetler artabileceği gibi, fenalığa karşı da müsamaha gösterilmemelidir (İleri, 1332, 125-137).

Yukarıdaki düşünceleriyle birlikte, *Le Bon*'un sosyalizmle ilgili görüşlerini kısmen kabullenmiş görünse de "*Mürşidim (Le Bon) buyuruyor: 'Mütehayyızan yapar, âdî yıkar'*" (Âti, 27 Nisan 1334, 2) düsturundan hareketle, onun "*Hayat-ı Hakik*" adlı eseri doğrultusunda, "*Zamandan ve zeminden mücerred hakikât yoktur. Hele iktisadiyât, ictimaiyât, hukukiyât gibi ulûm ve fûnûn öyle değişiyor ki*" diyen *Celâl Nuri*, iktisat ve burjuva sınıfına dikkât çekerek, "*hangi peygambere ümmet olalım?*" sorusunu soracaktır (İleri, 1918, 14; Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası, 6 Nisan 1334, 577-580). *Le Bon*'un fikirleri doğrultusunda, Türkiye'nin içtimâî inkılap içerisindeki yerini belirlemeye çalışan *Celâl Nuri*, sosyalizm mi, burjuva mı, sorusuna 1918 yılındaki olayların gelişimine göre cevap vermeye çalışacaktır.

Celâl Nuri, *Emile Faquet*'in *Vatan* isimli risalesinden de etkilenmiştir. Buna göre, vatan hissini oluşturan unsurlardan birisi de dindir. *Türkiye'de ise, din hissi, vatan hissi makamında kullanılmaktadır* (İleri, 1331f, 308-318). *Celâl Nuri*, bu konuyu daha çok, din emriyle vatan ve milliyet fikirlerinin desteklenmesi şeklinde ön plana çıkarmıştır. Ona göre *E. Faquet*, sulh ve harp ile ilgili görüşleriyle konuyu iyi izah etmiş, ancak şüpheli bir gözle bakılacak olursa, buradan kesin bir netice çıkarılamamıştır (Şehbal, 15 Eylül 1328, 248). Cemiyet ve milliyet adına saadet sağlanabilmesi için, heyecan, galeyan, asabiyat-i milliye gibi unsurlar da toplumda revaç bulmalıdır (İleri, 1331f, 276-277).

Osmanlı Saltanatının hakimiyetine tecavüz eden kapitülasyonlara karşı çıkan yazar, Avrupa hukukunun adaletli olanını benimser ve kuvvet ve şiddete dayalı tarafını reddeder. *Bonfils*'in kapitülasyonlarla ilgili görüşlerinden faydalanan *Celâl Nuri* (İleri, 1330a, 112) din ve ahlâk ilişkisi ve dinin amacıyla ilgili konularda da şarkiyatçı *E. Bournouf* dan faydalanmıştır (İleri, 1332b, 19; İleri, 1332a, 125-137). *Bournouf*'un fikirlerinin aksini savunan *E.B Tylor*'un, "*din, ahlâka zarar vermiştir, ahlâk din mevzuundan eskidir ve tekâmül eden ahlâk içtimâî ve millî zaruretlerin sonucudur*", görüşlerini de göz ardı etmez (İleri, 1332, 126-136). *Charles Le Tourneau*'nun aile ve toplum ilişkileri ve hükûmet konusundaki fikirlerine işaret

eder (İleri, 1331c, 80-86). İngilizlerin şahsî teşebbüs ve girişimciliği, bu açıdan, Türklerle taban tabana zıt bir yapı arz ettiğiyle ilgili İngiliz Edmon De Male (Demolins)'nin, Anglosaksonların Tefevvuku Neye Müsteniddir eserinden faydalanır (İleri, 1331f, 230-231; İleri, 1330c, 126). Buna göre de Celâl Nuri, Türk insanının başarılı olabilmesi için neler yapılması gereği üzerinde durur.

Bazı yönlerine eleştiri getirdiği ancak çoğu zaman kimi nazariyelerini kullandığı düşünür ise Darwin'dir. Özellikle onun Hayat için itilâf (Âti, 9 Şubat 1335, 2) nazariyesi, Celâl Nuri'ye göre en kuvvetli düstur olmalıdır. Bunu ise, daha çok nasyonalizmin etkisiyle, Arapların Türk devletinden ayrılmasını önlemek için savunduğu İslâmcılık politikasına gerekçe olarak kullanmıştır (İleri, 1331b, 167-175). Türk milletinin istiklâlini kazanması ve bunun için savaşmasında ise, Darwin'in, Hayat için Mübareze düsturunu örnek almıştır (İleri, 1339, 7).

Celâl Nuri, Darwin'in kendi nazariyesinde kullandığı, 'muhitte en kuvvetli unsur tekâmüldür', düşüncesinden hareketle Türk tarihi, kültürel etkileşim ve değişim konusunu, bu nazariyeye göre izah etme çabasıdadır (Edebîyat-ı Umûmiye Mecmuası, 19 Mayıs 1917, 49-52). Celâl Nuri'nin fikirlerinde din ve bilim arasında zıtlık değil uygunluk olduğu vurgusu vardır. Din gelişmeye mâni değildir, görüşlerini geleceğe dönük olarak benimsemesi fikrine etki eden şahıslardan birinin de Claude Bernard olduğunu gösterir. Bernard'a göre, bir gün gelecek, din erbabı ile fizyolojistler aynı lisans konuşacaklar ve din ile fen arasında problem kalmayacaktır (İleri, 1332, s. 225). J. J. Rousseau'nun İçtimai Mukavele'sini, millet konusunu ele alırken değerlendiren Celâl Nuri, millet açısından, toplumsal sözleşmeye önem verirken, Rousseau'yu, beşeriyeti olduğundan fazla yüksekte görmesinden dolayı eleştirir. E. Renan'ı da müverrihliği dikkâte almayıp, idealist bir bakış açısıyla hareket ettiği için tenkit eder. Onun için milletle ilgili hatıralarda, şuur ve idrak bir kenara atılmamalıdır (İleri, 1932, 77).

Toplum için herkese uygun edebiyat anlayışını benimseyen Celâl Nuri, Fustel De Coulange'den de etkilenerek büyük bir vatanperver ya da milliyetperver şu beş maddeyi birleştirilmesine önem verir: "1- Fikirlerde, 2- Menfaatde, 3- Hislerde, 4- Hatıradı, 5- Ümidlerde i'tilâf." (Âti, 4 Nisan 1334, 1).

Celâl Nuri'nin Kuzey Kutbuna doğru yaptığı seyahatte, H.E. Walsee'nin A Voyage to Iceland, Spitbergen and Norway adlı eserinden İzlanda'yla ilgili bilgi alır (İleri, 1331g, 171). Şahsen mektuplaştığı Max Nordau'nun sosyalizm ve kapitalizmle ilgili, insanlara zarar veren iktisadi uygulamalar ve yanlışlıklar konusundaki düşüncelerinden etkilenmiştir. Kapitalist politikalar sonucu güçlenen Avrupa medeniyeti, ziraat kesimini sömürmektedir. Spekülatörler ve aristokratik bir yapı arz eden borsalar başkasının sırtından geçinmektedirler. XIX. yüzyılın sonundan itibaren önemli olan gerçeklik ise ekmek kavgasıdır. İnsanları daha önceki dönemlerde olduğu gibi, din için, siyasî hürriyetten bahsederek savaşa sokamazsınız (İleri, 1332c, 45-72) diyecektir.

Yazar, Avrupa'daki din reformu ve protestanlığın gelişimi gibi konuları Von Ranke ve Macaulay'ın eserlerinde inceleme fırsatı bulmuştur (İleri, 1917, 52-76). Âlemde şümullü bir inkılâp yapılması ve beşeriyetler üzeri bir numune olması fikrini savunan Nietzsche'nin de görüşüne katılmıştır (Ceride-i Adliye, 2 Şubat 1922, 80-83). Celâl Nuri, bazı yazılarında, Nietzsche'nin aforizmalarını kullanmıştır: "Bazı telâkkiye göre, eskilik ilerde, yenilik geride; diğer telâkkiye nazaran yenilik geride, eskilik ilerde" (Edebîyat-ı Umûmiye Mecmuası, 3 Teşrinisânî 1917). Celâl Nuri'ye göre, Nietzsche, hakikât perdesini, bir köşesinden kaldırmış ancak, onu tüm yönlerden görememiştir. Her köşeden bakan Nietzsche'ler çıkabilseydi şimdi galibiyeti elde ederdik (Edebîyat-ı Umûmiye Mecmuası, 13 Teşrinievvel 1917, 187-189). Buna göre Celâl Nuri, Nietzsche'nin daha çok akli ön plana çıkararak tarafını benimsemiş olduğu görülürken, yeni felsefe ve yeni ilim anlayışı açısından Descartes'in şu görüşüne önem vermiştir: "Hakikate varmak için insan, hayatında bir defa, aldığı fikirlerden vazgeçmelidir ve yeniden, ta temelinden başlayarak, malûmat şebeke ve silsilesini kurmalıdır" (Hayat Mecmuası, İkincikanun 1930, 12).

Tarih sahte bir din olarak görülmemelidir. "Mazide behemehâl bir harikulâdelik görmek(se), zamanımızı çürütmektir. Unutmayalım ki, peygamberler de dâhil, tebcil ettiğimiz devirlerin ricali de bizim gibi mahlûkat" dır (İkdam, 28 Eylül 1928, 2). Maziye hürmet edilmelidir. Mazinin faydaları da zararları da vardır. Ona göre, zararlardan en belirgin olan istibdat yönetimi, mazinin bize bıraktığı müzmin bir ananedir. Hedefimiz hayattır, istikbalin fethidir (İkdam, 28 Eylül 1928, 2)

Celâl Nuri, Ömer Rıza Bey'in, Hint âlimi Mevlânâ Şiblî'nin, 560 sayfalık Urduca İslâm Tarihi'ni Türkçeye çevirmesi münasebetiyle, din ve tarih ilişkisi üzerinde de durmuştur. Ona göre, en güç müverrihlik, tesis edilen bir dinin hayatını yazmaktır. "Din mansusdur, tarih ise içtihat zeminidir. Akide ile tarihin icabatını

birbirinden tefrik etmek, muhal derecesinde müşkildir. Akide, olduğu gibi kabul ya da reddedilir. Tarihî bir hadise ise tahlile tabidir.” Tahlil ameliyesinde ise hatır ve gönül yoktur (İkdam, 6 Temmuz 1928, 2)⁴. Bu nedenle, Ömer Rıza'nın eseri, tahlile tabi tutulmadığından dolayı eleştirilmelidir. *Din, kalp ve vicdana taallûk eder. Yetmiş sene evvel, Ernest Renan, Hristiyanlığın yüksekliğini asla inkâr etmemek üzere Hz. İsa'yı bir insan nazarıyla ele almıştır. Ancak, buna karşı kilise lânet çanları çalmıştır.*

Yukarıdaki tespitlerle, dinin tarihe karşı zararlı olduğu gibi bir sonuca varılmamasını isteyen Celâl Nuri, dünyada hârikulâde bir şey olmadığını ve yalnız meçhulâtın olduğunu belirtecektir. Bunların şerh ve izahı ise bir içtihat meselesidir. Bu üne sahip müverrih, maziye dalacak, o zamanlarda yaşayacak ve bugün meçhul telâkki ettiğimiz noktaları karışıklıktan kurtarmaya çalışacaktır. Din âlimi ise, bu külfete girişmeyerek meçhul olan âdetin hilâfında olmak üzere kaydını yapıp ve geçecektir. *Hz. Muhammed, kendisinin bir beşer olduğunu söylemiştir.* Bunun için, İslâmiyet'in tarih usulleriyle tetkiki mümkündür. Yalnız bulunduğu muhitin bazı değerlerini tebcilden kurtularak ele alan *Taine, Renan ve Momsen* gibi bir tarihçi henüz Türkiye'de doğmamıştır. Tarih bir kronik vekayı olarak görülmemelidir. Asıl tarih, silsile içinde, beşeriyetin tekâmülü arasında bir hadiseyi veyahut bir şahsiyeti ortaya çıkarmaktır (İkdam, 6 Temmuz 1928, 2).

Celâl Nuri'nin toplumsal yaşamda gayrimüslim ya da yabancı unsurlarla ilgili üzerinde durduğu anahtar kavram, *temsil politikası* olmuştur. Daha önce fetihler sırasında ilk halifeler temsil politikasına önem vermişler, İslâmiyet'in yayılmasıyla beraber, diğer milletleri Araplaştırmışlardır. Türkler ise, temelde “*milliyet fikir ve nazariyesine*” dayanan bu temsil politikasını, gereği gibi kullanamamışlardır. Türkler, din olarak temsil politikasını uygulamışlar ve bunun sonucunda da Arnavut ve Boşnakları kısmen temsile muvaffak olmuşlardır. Ancak, milliyet açısından bu kavimler, Osmanlı-Türk ailesine hizmet etmemişlerdir (İleri, 1331f, 63-128). Buradan da anlaşılacağı gibi Osmanlı'nın din üzerinden baskı politikasına gitmediği konunun altı çizilmiştir.

Celal Nuri, Osmanlı'nın gerileme sebeplerini sekiz başlık altında ele almıştır: 1. Dâhilî Sebepler, 2. Unsurî Sebepler, 3. İdarî Sebepler, 4. Malî Sebepler, 5. Dinî Sebepler, 6. Fikrî-Hissî-Terbiyevî Sebepler, 7. Hususî Sebepler, 8. Haricî Sebepler (İleri, 1331f, 64-66). Buna göre *yazar*, Osmanlı'nın gerileme sebeplerini incelerken, pozitivist, biyolojik bir bakış açısı kullanarak tahlil ve tespitlerde bulunmuştur.

Çeşitli milletlerin, Osmanlı Devleti'ne büyük bir zarar verdiğini gören Celâl Nuri, bu keşmekeşliği çözmek için ortaya koyduğu ve kesin olarak uygulanmasını istediği programında, azınlıkları birleştirmeyi sağlayacak çare olarak, öncelikle denenmiş olan Osmanlılık üst kimliğini görür. Buna göre: “*Her millet, bir milliyet-i husûsiye teşkil eder. Bunların hukûk-ı umûmiye-i Osmanîye'de mevkî' olamaz. Bu husûsî milliyetlerin, fevkinde bir umûmi ve resmî milliyet-i hukûkiye vardır ki, o da Osmanlılıktır.*” Bununla beraber şu tedbirler alınmalıdır:

1- Şahsî hürriyet, başkasının hukukî hürriyeti ile nasıl sınırlı ise, millî hürriyet de öylece sınırlı olmalıdır.

2- Osmanlı hükûmeti hususî milliyetleri himayesi altında bulundurmali, bunların terakkiyat ve tekâmülâtını sağlayacak şekilde tedbirler almalıdır.

3- Mezhep imtiyazları sadece mezhebe ait olmalıdır. Binaenaleyh, patrikhâne ve hahamhânelerin medenî ve siyasî imtiyazları kaldırılmalıdır.

4- Hükûmet ve din adamlarını ancak, ruhanî reis olarak tanımalıdır. Bunların hükûmet işlerine karışmaları uygun değildir.

İşte bu şekilde hareket edilecek olursa, Celâl Nuri'ye göre, Osmanlı'nın tedenni sebeplerinden birisi ortadan kaldırılmış olacaktır (İleri, 1330c, 73-74; İleri, 1331f, 136; İleri, 1327, 47-53; Âti, 25 Haziran 1334, 2).

Osmanlı'daki din anlayışını, “Dinî Sebepler” başlığı ile ele alırken, O'nun İslam, toplum ve siyaset/ devlet anlayışını yenileşme olgusu ile değerlendirdiği görülecektir.

Ulemanın, dinin bazı yönlerini yanlış anlaması, dünya işleriyle ahiret işlerinin ayırt edemeyişi, içtihat kapısının kapanması, menkulâta bağıllık ve bundan doğan taassupla beraber, medreselerin terakkiye engel olmaları Celâl Nuri tarafından özetlenen Osmanlı gerilemesinin dinî karakterli yönleridir (İleri, 1331f,

⁴ Şibli el-Numanî'nin *İslâm Tarihi*, adlı eseri toplam 7 cilttir. Bura da Celâl Nuri'nin bahsettiği, o an için çevirisi yapılmış olan birinci cildir. bk., Mevlânâ Şibli el- Numanî, *İslâm Tarihi*, C.1, [Çev. Ömer Rıza (Doğrul)], Âmedi Matbaası, Asâr-ı İlmîye Kütübhanesi Neşriyatı, İstanbul 1344/1928, (560 s.)

65). Buna göre, Arapların istilâ devrinden sonra İslâm uleması diyaneti yanlış bir şekilde algılamaya başlamıştır. Her şey dinin içine alınmış, “muamelât-ı dünyeviye, muamelât-ı husûsiye bile”⁵ şiddetli bir din nüfuzu altında kalmıştır. Maalesef, ulemanın ileri gelenleri, eskiler kadar dini geniş manasıyla anlayamamışlar; insanların mutluluğu için kurulan ve tedvin edilen mezhebi, birçok yerde *adeta serbestliğe engel teşkil eden bir unsur olarak görmüşlerdir*. Şark kavimlerinin tamamı, dünyada insanların vicdanî ihtiyaçlarını tatmin eden kuvvetten daha başka bir şey görmüşlerdir. Bunlar, alış-verişlerinde, davranışlarında ve hayatın en ehemmiyetsiz hususlarında bile dinin yol göstericiliğine ihtiyaç duymuşlardır. Musevîlik ve Hristiyanlığın gelişmiş bir şekli olan İslâmiyet, ahiret ve dünya hükümlerini ayırarak (İleri, 1331d, 14-24) insan işlerini kolaylaştırmış olmasına rağmen, ileri gelen ulema bu hükümlerden istifade etmesini bilememiştir. *Celâl Nuri*, daha 1912 yılında İslâmiyet’in, gerileme sebebi değil (İleri, 1331e, 51), terakki modeli olduğunu ortaya koymuştur. Onun çıkış noktası ise, İslâm’da ahiret ve dünya işlerine ait hükümlerin bulunmasıydı. Bir anlamda, *dinin dinamik, çağın ihtiyaçlarına göre içtihat yoluyla yeni hükümler getirmesi önemli bir özellikti*. Aslında *Celâl Nuri*, dinle fen arasında uyumsuzluk olduğunu söylerken, materyalizmin⁶ etkisi altındadır. O, din ile fen arasında yakınlaşmayı sağlarken tarihten faydalanarak ilginç bir yola başvuracaktır.

Celâl Nuri’ye göre, din olarak İslâmiyet’i getirmiş olan Hz. Muhammed, bozulmuş olan Musevîlik ve Hristiyanlığın yerine, istikbale dönük terakki modelini içeren İslâm dinini tedvin etmiştir. Peygamber, Hristiyanlık’ta *Martin Luther*’in yaptığı “Reform” hareketini yedinci yüzyılda yapmıştır. İslâmiyet’in dünyevî hükümleri de vardır. “*Binaen aleyh, i’tikâdât ile mesâlih-i dünyeviye’nin bütün bütün tefriki derece-i vücubdedir. İslâmiyet, yalnız bir dinden ibaret değildir.*” (İctihad, 1 Şubat 1327, 983-989) *Celâl Nuri*, savunduğu bu fikre hadis-i şeriflerle, Mecelle ve büyük mezhep imamları yoluyla örnekledirmeler de getirmiştir. Buna göre, ortaya çıkan birtakım *cahil insanlar, adı ve itikadî işlerde İslâm dinini asıl felsefesinden uzaklaştırmışlar; İslâmiyet, reform maksadına dönük olarak zuhur ettiği hâlde, bu cahil insanlar onu derin ve yüce anlamından mahrum bırakmışlardır*. Ulema gayet muhafazakâr bir yol tutarak her türlü içtihadın yolunu kapamış, “*hürriyet-i fikriye ile düşünen kimseleri şediden tecziye cürmünü irtikaba kadar gitmişler; bunun neticesi olarak da gayet kesif bir istibdâd dini hasıl olmuştur.*” Bununla birlikte, *Celâl Nuri*’ye göre, Türk milleti “*hürriyet-i fikriyenin*” tadını pek o kadar tatmazken, Türk uleması içinde de fikrini açıkça söyleyebilen *İbn-i Rüşd* gibi cesaretli insanlar da çıkmamıştır. İstibdat özelliği gösteren din anlayışı, bazı mertebe irticayı da gerektirecek dinsizlik üzerine dayalı olarak birtakım tarikatların revaç bulmasına neden olmuştur. Bunlar ise bir kulüp mahiyetinde cühelâ elinde kalarak istibdat ve taassup dinini, tarikatlar yoluyla güçlendirmişlerdir. Bu noktada ulema, bin seneye yakın sadece büyük müçtehitleri taklit etmekle kalırken ne yeni içtihatlarla muvaffak olabilmişler ne de özgür düşünmeye imkân tanımışlardır. Bu sayede fikirler uyuşurken dimağ, akıl ve felsefe ile uğraşamaz “*atrofiye [atrophier=güçsüz]*” bir konuma gelmiştir (İleri, 1330c, 98-99; İleri, 1331f, 160-161). Bundan dolayı din, Osmanlı cemiyetinin birçok manevî ve ahlâkî ihtiyaçlarını önceden karşılarken, daha sonraları dikkatsizlik ve ulemanın donuklaşmasıyla bu konuda sıkıntılar baş göstermeye başlamıştır (İleri, 1331f, 211; İleri, 1330b, 106).

Celâl Nuri’ye göre din, “*fennin maverasında taallûk etmeli, asla, hakaik-i müsbete ile aksilik etmemeli ve tekâmüle*” mâni olmamalıdır. Din gelişmeye engel olursa, muzır bir hâle gelecektir. *Tarih-i İstikbâl*’deki bu bakış açısıyla beraber *Celâl Nuri*, bu dönemde dinle ilgili çözümlemelerine “*materyalist*” bir felsefe ile yaklaşmıştır. Ona göre, “*din beşer için yaratılmıştır, beşer din için değildir.*” Bu açıdan, İslâmiyet adına ulemanın yapması gereken hareket tarzı, zamanın değişmesiyle din hükümlerinin değiştirilmesi gereğinin bilincinde olmasıdır (İleri, 1331, 62-71; İleri, 1926, 132).

Önemli Batıcılar arasında sayılan *Kılıçzâde Hakkı* da Osmanlı’nın geri kalış sebepleri üzerinde yorumlar yaparken, *Celâl Nuri*’ye benzer şekilde, cahil ulemaya büyük bir suç yükleyecektir. Ulemayı üç sınıfa ayırırken, şu tespitlerde bulunur: Softa olan “*ulemâyı müfsid ve münafikîn*” düşünür, “*ulemâyı cahil*” olan heyet söyler ve buna göre de avam vurur öldürür. Bu softalarla mücadele için gerekli tohumları attıklarını

⁵ İslâm dininin yalnız bir din değil aynı zamanda, insanın sosyal hayatıyla ilgili hükümler kapsadığını, *Celâl Nuri*, daha II. Meşrutiyetten hemen sonra, 1909’da Fransızca olarak kaleme aldığı, yalnız ağırlıklı olarak, “*İslâm ve kamu hukuku*” konusunu işlediği eserinde belirtir. Bu konuları demokrasi anlayışı içinde ele alır. Geniş bilgi için bk., Djelal Noury (Celâl Nuri), *Le Droit Public Et l’Islam*, Imprimerie du “*Courrier d’orient*”, Constantinople 1909, s. 3-25.

⁶ Batıcıların dinle ilgili görüşlerini değerlendiren, *Recai Doğan*; *Celâl Nuri*’nin, materyalizm ile İslâm’ın uygunluğu yönünde hareket ettiğini belirtirken, *Abdullah Cevdet*’in, doğrudan dine eleştirilerde bulunduğunu belirtir. bk., (Doğan, 1996, 58).

ve hiçbir şeyin bu mücadeleden kendilerini döndüremeyeceğini belirten *Kılıczâde Hakkı* bu konularla ilgili olarak da *Celâl Nuri*'nin eserlerini referans olarak göstermiştir (*Kılıczâde Hakkı*, 1332, 3-10).

Celâl Nuri, Avrupa'da *Kant*, *Bacon*, *Leibniz*, *Voltaire* gibi birçok mütefekkirin çıktığını, âlemi aydınlatarak büyük bir içtimâî ve fikrî inkılâp için ortamı hazırladıkları bir zamanda, Osmanlı'nın da kendi hesabına bir düşünür, akıl ve zekâsını kullanan bir mütefekkir ve bir şair ortaya çıkaramadığı konusuna dikkat çekecektir. On asırlık istibdat zihniyeti⁷, gelişme ve fikirlere karşı milleti güçsüz bir konuma getirmiştir. Bundan dolayı, İnsanlar düşünemez bir hâle gelirken, ortalığı menkulât kaplamış ve her söylenilene inanılmaya başlanmıştır. Neticede, istibdat zihniyeti ve fikri, akıllarda "*hürriyet-i fikriye ile düşünmeye mecâl bırakmamış, felsefeyi, edebiyatı, ulûm-ı içtimaiye ve ruhiyeyi öldürmüştür.*" Bu sebeple de dünya ile ilgili işler, ahiret meselelerinden ayrılamadığı için, millet dehşetli bir "*tevakkuf ve inhîtat hâlinde kalmıştır.*" Tedennî etmiş olan İslâm uleması, artık kendilerinde, *Ebû Hanîfe*'ler, *Şâfiî*'ler, *Hanbelî*'ler, *Mâlikî*'ler, *İmam Muhammed*'ler, *İmam Yusuf*lar kadar iktidar göremediklerinden, "*usûl-i içtihadî*" köreltmışlerdir. İctihat kapısının kapatılması kadar akıl dışı cahilâne bir usul tasavvur olunamayacağından ve ahkâm da her dakika değiştiğinden mutlak surette yeni içtihatlar yapılmalıdır⁸. Bir kanun ne kadar muntazam olursa olsun, yapıldığı muhitin, zamanın ve hatta dakikanın ihtiyaçları dikkate alınarak oluşturulmuştur. Hâlbuki ihtiyaçlar günden güne değişmektedir. Vaktiyle mükemmel olan *Solomon*, *Roma*, *Manu* kanunları bugün artık tatbik edilemeyeceğinden, Avrupa'da ihtiyaç ve muamelâtın bu kadar çeşitlendiği bir ortamda, bu gelişmeye ters, dünyaya ilân edebilecek hukuk kurallarının ortaya konulması çok yanlış olacaktır.

Kanunlar açısından yanlışlıklara dikkat çeken *Celâl Nuri*'nin üzerinde durduğu diğer önemli husus, 'nasıl olup da ileri gelen ulema içtihat kapısını kapatmaktadır?' sorusuyla kendisini gösterecektir. Buna göre, İslâmiyet'in en mühim müesseselerinden olan ve eski şeriat hükümlerine karşı üstünlük sebeplerinden birini teşkil eden "*icmâ-i ümmet*" imkânsız bir hâle getirilmiştir. Zalim sultanlar yeteneklerine güvenerek, fikir hürriyetini ortadan kaldırarak, içtihat kapısını kapatıp icmâ-i ümmete meydan vermemişlerdir. Bu hareketle İslâmiyet batıl bir noktaya doğru sürüklenmiştir. Bu hareketlerle sultanlar "*ehl-i İslâm'ı mübâreze-i hayatta*" pek fena bir mevkiye sürüklemişlerdir. Fikir esaretiyle birlikte, "*ahkâm-ı vicdaniyenin, ahkâm-ı dünyeviye ve muamelât-ı nâsdan tefrik edilmemesi! İşte tedennîmizin en büyük müessiri, en büyük müvellidî*" olmuştur. Dünyada her şey hürriyetin galebesiyle hasıl olmuştur. Özellikle, fikirlerin hürriyeti engellenecek olursa, hiçbir terakki hiçbir teceddüt meydana gelmeyecektir. Bundan dolayı yapılması gereken öncelikli ıslahat, bazı kesin olan şer'î kurallara istinaden, vicdana ait olan şeyleri vicdana, muamelâta ait olan şeyleri her zaman ıslah ve tadil ederek ortamı kanunlara terk etmek olacaktır. Bununla beraber, İslâm toplulukları, İslâmiyet'i her açıdan kolaylaştırıcı ve ilerlemeye açık bir din olarak görmek zorundadırlar (İleri, 1330c, 100-101; İleri, 1331f, 162-164; İleri, 1331d, 174-178).

Celâl Nuri'ye göre, önceki dönemlerde Çin'de olduğu gibi, Osmanlı'da en büyük adam profili, okuma ve yazma bilen, doğulu bilinciyle Batı'daki gelişmelere kayıtsız kalan, sathi bir Arapça fenniyle birlikte Osmanlı tarihinden başka bir şey bilmeyen menkulâta bağlı bir tiptir. *Üçüncü Selim* devrine kadar, Asya ile Avrupa'nın kavuşma noktasında bulunan Osmanlı, bir kale içerisinde adeta Orta Çağ'dan gelen bir kalıntı hâlinde kalmıştır. Eskiden pek gösterişli olan medrese ve ulema mahfilleri git gide düşüşe geçmiş ve alay edilecek bir hâle düşmüştür. Avrupa üniversitelerinde, lâboratuarlarında ilmî gelişmeler olurken, vaktiyle çok sayıda ulema çıkararak medreseler birer tembelhane hüviyetine bürünmüştür. İspanya trajedisinden sonra, ilim ve irfanca şark ile garbın arası açılmıştır. Avrupa'nın ilim merkezleri menkulât ve skolastik ile alâkasını kesip, *terakki için ilim ve fenle uğraşırken*, mektepler ruhbanın elinden alınmış *Sorbon*, *Oxford*, *Cambridge* ve *Heidelberg* gibi yeni yeni cihanlar keşfedilmeye başlanmıştır. Osmanlı talebesi ise, medrese köşelerinde, diz üstü manasını katıyen bilmediği Arapça ibarelerle meşgul olmuştur. Bu şartlar altında, medreseden diploma almak, hem de bir hiç olarak yirmi senede gerçekleşirken, Avrupa'da uygulanan ilim sayesinde birkaç senede ilim ve fenle donatılmış bir adam yetişmektedir. "Avrupa'daki öğrenciler *spectroscopie* ve kimyevî maddelerle uğraşırken, bizimkiler *Muhjiddin Arabî*'nin yazdıktan sonra,

⁷ 1911 yılında, Selanik'te toplanan *İttihat ve Terakki Kongresine* gönderdiği muhtıra, altı yedi asırdan beri uygulanan istibdat politikasının ve menkulâtın, "*efkâr-ı umumiyenin*" gelişmesini engellediğini açıkça dile getirmiştir. bk., 1327 *Senesinde Selanik'de ...*, s. 42-43.

⁸ Zamanın değişmesiyle, ahkâmın değişmesi gerektiği fikrini sadece, dinle ilgili değil, kanunlarla beraber; diğer bütün alanlarla ilgili olduğu fikrini savunur. bk., *Celâl Nuri*, *İctihad*, 23 Mayıs 1329, 1451-1454; *Celâl Nuri*, *İleri*, 25 Kanunisânî 1336, 1.

kendisinin dahi anlayamadığı Füsûs u Fütühât'ını"⁹ tetkik ile uğraşmaktadırlar. "Bizde hâlâ ilkokullar istenilen şekle sokulamamış ve ilköğretim fena bir hâlde bulunmaktadır". Buna göre *Celâl Nuri*, 'eğer, ta'lim ve terbiye meselesi ciddî bir surette halledilmezse bir memlekette ne terakki ne tekâmül beklenebilir' yargısını ortaya koyacaktır. Onun için, "kâbus hâline gelen ve elimizi ayağımızı" bağlayan "malûmat-ı menkule" ortadan kaldırılmalıdır. Zira, "nakli bilgiler, kan emen bir vampir gibi bedenimizi kavramış; damarlarımızdaki kanı son damlasına kadar içmiştir. Milletin tedennîsine son vermek için öncelikle, menkulât ile mücadele edilmelidir. Bunun kökünü sökmek ise ancak, ilköğretimin tensik ve teşkiline bağlı olacaktır. Milletin kurtuluşu ve ilerlemesi, Avrupalılar gibi düşünen yeni bir neslin iktidara gelmesiyle sağlanacaktır". Buna göre, eski kafalara kök salmış hurafeleri temizlemek yerine, yeni bir fert yetiştirmek en doğru seçenek olacaktır (İleri, 1330c, 101-106; İleri, 1331f, 164-168; İleri, 1331d, 178-184).

Celâl Nuri'ye göre, Osmanlı diplomasisi, İslâm siyasetini öldürmüştür. Meşihat-i İslâmiye'nin gerekeni yapmaması ise anlaşılacak bir tavır değildir. Bu dinî makamın vazifesi yalnız "arpalıkların" ilgililere dağıtılmasından mı ibarettir? Makam-ı meşihat, "hilâfet-i İslâmiyenin" idaredeki rolünü bilmeli ve ona göre hareket etmelidir (İleri, 1331d, 109-110).

1913-14 yıllarında kaleme aldığı *Hâtemü'l-Enbiyâ* adlı eserinde *Celâl Nuri*, *Tarih-i Tedenniyât-ı Osmaniye*'sinde, İslâm dini ve Hz. Peygamberle ilgili olarak ortaya koyduğu düşüncelerini daha geniş bir tabana oturtacaktır. Buna göre, Hz. Muhammed'le ilgili yapılan çalışmalarda onun tarihî-dünyevî yönü eksik bırakılmıştır. *Gustave Le Bon*, *Carlyle*, *Renan*, *Gustave Flaubert*, *Mac Olei* gibi düşünürlerin bu konuyla ilgili nazariyelerini de okuduğunu belirten *Celâl Nuri*, İslâm peygamberini *Konfüçyüs*, *Paulus* ve *Martin Luther*'le¹⁰ mukayese etmiştir. Buna göre, Hz. Muhammed, bir imam, bir hükümet reisi, bir kanun koyucu, bir asker, bir devlet kurucusu ve diplomattır (İleri, 1332, s. 16)¹¹. Hz. Peygamberin "tarihin en büyük ricali" olduğu sonucuna varan *Celâl Nuri*, buradan hareketle İslâm'ın dünyevî yönüne büyük bir destek sağlamış olacaktır. Muhit-ırk-zaman dâhilinde, İslâm dininin vicdana ait yönünü, içtihat bağlamında ön plana çıkaracaktır. Onun bu çabası, Avrupa tarihindeki yenileşme seyrine uygun olarak, *Luther*'in "Reform"una paralellik arz eden bir düşüncenin ürünüdür (İleri, 1331d, 29, 50-116; *Hürriyet-i Fikriye*, 3 Şubat 1329, 5-8).

Yukarıdaki mukayeselerle beraber, taassubun fena bir şey olduğunu ve dinde böyle bir kelimenin olamayacağını belirten *Celâl Nuri*, 'din, bir kemiyet-i tarihiye ve ruhiyedir' tespitini yapacaktır. Buna göre, dinin doğuşu ihtiyaç ve zaruretlere dayanmaktadır. Bu ihtiyaçlar, esas itibarıyla her yerde benzer nitelikler gösterdiğinden, dinin hak ve hakikati bir olacaktır. Zamanımızda, din ile fen erbabı arasında baş gösteren anlaşmazlığın sebebi bu tarafların cehaletinden kaynaklanmaktadır. *Celâl Nuri*, bu durumla ilgili olarak Fransız fizyolojist *Claude Bernard*'nin temennisine katılacaktır: "Şuna kanaatim vardır ki, bir gün garîziyat-şinas (Fizyolojistler), şair ve filozof aynı lisanı tekellüm edecekler ve birbirini anlayacaklardır" (İleri, 1331d, 223-226).

Eserinin sonunda *Celâl Nuri*, ilginç bir tespitle ortaya çıkmıştır. Buna göre İslâm, üzerinde esaret kelepçelerini taşımakta ve bundan dolayı geçen her dakikada İslâm âlemi perişan olmaktadır. Durum böyle ise, felâketler nereden kaynaklanmaktadır? *Celâl Nuri*'ye göre bunun cevabı basittir. Çünkü, Müslümanlar yüce bir peygamberin ve Kur'an'ın lafzı ve ruhu haricinde hareket etmektedirler. Gerilemeyi, din ve imânın gevşemesiyle izah eden *Celâl Nuri*, Kur'an'ın dünya ile ilgili yönünün anlaşılmadığına dikkât çekerek asıl amacını ortaya koyacaktır. Buna göre, İslâmiyet terakkiye engel değildir. Asrın ihtiyaçlarına uygun olarak,

⁹ *Celâl Nuri*'nin burada birer kelime ile verdiği, *Arabi*'nin bu iki eserinin tam isimleri şu şekildedir: *Fusûs El-Hikam Va Husûs Al-Kallim ve Al-Futûhât Al-Makkiya Fi Asrâr Al-Malikiya Va'l-Mulkîya*, (37 Cilttir), A. Ates, *Celâl Nuri*'nin söylediklerini, destekler mahiyette açıklamalarda bulunur. *Arabi* bu eserlerini yazdıktan sonra, açıklayıcı mahiyette risaleler kaleme almıştır. "Mensur olmakla beraber, pek çok miktarda şiir ihtiva eden *Futûhât*, bu tasnife rağmen, ekseriya fikirlerde ve tertipte bir insicam göstermez". Bu iki eser aynı zamanda, *Arabi*'nin en olgun ve tasavvufu ilgili düşüncelerinin bulunduğu eserlerdir. Geniş bilgi için bk., Ahmed ATEŞ, "Muhyi-d-din Arabi", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, M. E. B. B.evi, İstanbul 1993, s. 533-555.

¹⁰ *Celâl Nuri*, *Martin Luther*'le yaptığı mukayeseden dolayı, eleştiri almış, (Sebilür Reşad mecmuası bunların en başındadır) dinde reform yapmak istediği için, dinsizlikle suçlanmıştır. Bu eleştirilere karşılık, kendisini savunarak, dinsiz olmadığını, "Şeriat-i garrayı İslâmiyenin bir hadim-i kıtmiri" olarak cehaletle mücadele ettiğini belirtmiştir. Avrupa tarihinde görülen, "reform" hareketinin aynen, İslâmiyet'e uygulanamayacağını belirterek, asıl amacının, "İslâmiyeti hedm değil, ihya" olduğunu ve İslâm Dininin aslına dönmek, Peygamberi örnek alarak, asrın ihtiyaçlarına göre kapanmış olan içtihat kapısını açmak olacağını belirtmiştir. Yeni inkılâp için, cehl ortadan kaldırılmalıdır. İslâmiyet, terakkiye açık bir din olarak, "Bilakis, tereddi ve inhiyata karşı bir sigortadır." Geniş bilgi için bk., "Muarzlarla Cevabım", *Hürriyet-i Fikriye*, No. 2, 10 Şubat 1329/23 Şubat 1914, s. 2-5.

¹¹ Eserin mukaddimesinde, s. 16'da 10 Zilhicce 1331/ 10 Kasım 1913 ve sonunda ise, s. 326, 1 Şubat 1329/ 14 Şubat 1914 tarihi vardır. Buna göre esere 1913 yılında başlamış ve 1914 yılında bitirmiştir.

içtihat serbest olmalıdır. Eğer asırlardan beri Müslümanlar “*ahkâm-ı seniye-i Furkâniyye*” ihtiyaçlarına göre anlasalardı, bugün Müslümanlar bu sessizliğin şahidi olmayacaklardı (İleri, 1331d, 320-321).

Yukarıdaki paragraftan anlaşılacağı üzere *Celâl Nuri*, Müslümanlarla ilgili fikirlerinin “*Tanzimat Fermanı*”nda görülen *Mustafa Reşit Paşanın* düşünceleriyle benzerlik göstermesidir. Çünkü, fermanın başlangıcında Osmanlı Devleti’nin başarısı “*ahkâm-ı celîle-i Kur’anîye*” bağlılıkta görülürken, devletin başarısızlığı, “*yüz elli sene vardır ki, gavâil-i müteâkibe ve esbab-ı mütenevviaya mebni ne şer’î şerife ne kavânin-i münişfeye inkıyat ve imtisal olunmamak hasebiyle evvelki kuvvet ve mâmuriyet bilâkis zaaf ve fakre mübeddel*” olmuştur (Karal, 1988, 255) cümleleriyle özetlenmektedir ve yapılacak olan kanunî düzenlemelerin teorideki kaynağı yine Kur’an olarak gösterilecektir.

1918 yılında *Mehmed Said Halim Paşa’nın*, İslâm’ın düşüşüyle ilgili kaleme aldığı eserinden¹² dolayı bir makale yazan *Celâl Nuri*, bu eserdeki görüşlere genel olarak katılacaktır. Buna göre, “*erbâb-ı dâniş*”in, en büyük problemi, İslâmiyet’le ilgili meselelere, batıların bakış açısıyla yaklaşmalarıdır. Zaten, şarklılar yeni usullerle de techiz edilmiş değillerdir. Dolayısıyla, “*inhitât-ı İslâm meselesi şimdiye kadar doğru bir usûl*” ile incelenmemiş ve tenkidi yapılamamıştır. Hristiyanlığın bakış açısıyla İslâmiyet’in mütalâa edilmesi ve bu yolla “*Avrupa modası*”nın gözümüzü bürümesi yanlıştır. Buna göre “*Avrupa irfanı batıl mıdır? Hayır!*” O başka bir şey, burada anlatılan başka bir şeydir. *Celâl Nuri*’ye göre, Müslümanların inhitat sebepleri çoktur. İslâm’ın esasından uzaklaşılması temel bir nedendir ve Hristiyan dünyasıyla yapılan savaştan dolayı da “*bu medeniyet ve ulûm*” durma noktasına gelmiştir (Âti, 13 Nisan 1918, s. 4; İleri, 1918a, 60-61). Aslında, *Celâl Nuri* İslâmiyet’in, dolayısıyla bu dini temsil etmiş olan Arap, İran ve Türklerin gerileme sebebini, medeniyetler arası bir mücadele ve bu mücadelenin sonunda batı karşısında yenilmiş bir doğu olduğu inancında görür. Yeni esaslarla donatılmış olan Hristiyan batı medeniyeti savaşlar sonucunda, siyaseten İslâm olan doğu medeniyetini yenmiştir. *Celâl Nuri*, bu yazısında Arap ve Acemlerden sonra Türklerin “*İslâmiyetin üçüncü oğlu*” olduğunu ifade etmiştir (Âti, 15 Şubat 1334, 1)¹³.

Celâl Nuri’nin din ve medeniyet ilişkisinde etkilendiği kaynaklardan birisi *Gustave Le Bon*’un, *Ruhîyât-ı Halâik* adlı eseridir. Buna göre, medeniyetlerin oluşmasında, “*tebeddülât-ı medeniye arifesinde*” meydana gelen büyük olayların etkisi küçümsenmemelidir. Çünkü, bu gelişme siyasî bir inkılâbın neticesidir. Burada ise, zahirde, milletteki fikirlerin değişmesi önemlidir. Şarkta; dine, mezheplere önem verilirken akla önem verilmemiştir. *Celâl Nuri*’nin iddiasına göre; Hristiyan dünyası İslâm dünyasına saldırmadan önce, Müslümanlar millet olarak “*ıçtimâî kroamını*” bulsalar, batı karşısında yenilmeyeceklerdi. Böyle bir sonucun oluşabilmesi için şüphesiz, ticaret ve iktisadî faaliyetlere de önem vermek önemli bir husustur (Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası, 19 Teşrinievvel 1334, 1069-1072).

Renan’a göre, bir milletin tabii mizacı, er geç o dine galebe edecektir. Arapların zekâsında da problem olduğu için İslâmiyet gerilemiştir. Zira, içtimaî ve özellikle iktisadî sebepler pek esaslı bir surette, genellikle de pek hissedilmeden tesir edecektir. *Renan*’ın bu tespitiyle beraber *Celâl Nuri*, Müslümanların gerileme sebeplerini biraz da Kur’an ve hadisten başka yerlerde arama amacındadır. Ona göre, *Ernest Renan*’ın, gerilemeyi İslâm diniyle açıklaması yanlış bir düşüncedir (Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası, 26 Teşrinievvel 1918, 1085-1088). *Celâl Nuri*’nin bu tespitlerine hukukçu bir Osmanlı aydını olan *Giridî Ahmet Sâkî* de destek verecektir (Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası, 5 Teşrinievvel 1334, 1037-1041)¹⁴.

Celâl Nuri, Cumhuriyet ilân edilmeden 1923 yılı başlarında, yeni inkılâpçı Türkiye’nin İslâm anlayışının ne olduğu konusuna, bir anlamda yeni gelişmelere de ışık tutacak mahiyette açıklık kazandırır. Buna göre, onun fikirlerinde eskiye göre bir farklılık yoktur. “*İslâmiyet, hürriyet-i ictihad dinidir.*” Önceki ulemanın çoğu, eski ilimlerle uğraşmış; zamanın değişmesiyle hükümlerin de değişeceği esasını kavrayamamışlar ve dört imamın yaptığı gibi içtihatla bulunamamışlardır. Buna göre, ulema tabakamızda bir inkıraz vardır. Bu durum karşısında “*Şer’iyye Vekâleti*” ne yapmaktadır? Birkaç yüz medrese, birkaç bin cami açmakla bu vekâletin sorumluluğu bitmeyecektir. Yaşananlar itibarıyla *Celâl Nuri*, bu kurumda yenilikçi bir ruh göremiyorum derken, “*esâsât-ı İslâmiyye*” dönük henüz doğru bir inkılâbın olmadığını da belirtecektir. Buna

¹² Mehmed (Prens Said Halim Paşa), *Inhitât-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemiye*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1334/1918, (31 s.).

¹³ Burada, “*Suriye, Irak, İran, Maeraiünnehir, Mağrib, Mısır, Kiroan, Endülüs*” Medeniyetlerini bir Arap değil, İslâm Medeniyeti olarak görür. Hatta bu makalenin yayınlandığı günlerde, başını *Süleyman Nazif* ve *Samih Rifat*’ın çektiği, hararetle bir *İran-Turan* tartışması yapılmaktadır.

¹⁴ Aynı başlık altında devam eden dört yazının, burada künyesini verdiğimiz tarihteki ilk yazısında, *Sâkî* bu değerlendirmeyi yapmıştır. Bu başlık altında yazıların yayınlanmasını da *Sâkî* istemiştir.

göre, eksiklikler giderilmelidir. Öncelikle Kur'an'ın zamana göre yeni bir tefsirinin yapılması şarttır. "Herkes bilmelidir ki, Resûl-i Ekrem Efendimiz Hazretleri yeryüzüne gelen, müceddidlerin, inkılâpçıların en büyüğüdür." İnkılâpçı olan yeni Türkiye'de, "İslâmiyet, inkılâp demektir." Celâl Nuri, bu görüşleri dile getirirken belki de 1924-25 inkılâplarının bir anlamda habercisi oluyordu (Yeni Gün, 12 Kanunisânî 1923, 1).

1926 yılında fikirlerinde doruk noktasına ulaştığını düşündüğümüz Türk İnkılâbı eserinde Celâl Nuri, inkılâbı başarmış bir Türk milleti modelini ortaya koyarken, İslâm'ın bazı değişmeyecek hükümlerinin olduğunu; ancak, muamelât, ahlâk ve maneviyatta ihtiyaçları karşılayacak şekilde yeniliklerin gerekliliğine dikkat çekecektir. Buradaki inkılâp modelinde de İslâm'a sokulan ve onun gerilemesine sebep olan dervişlik, medreseler, türbeler ve taassup ebedî bir fetva ile millet tarafından sökülüp atılmaktadır (İleri, 1926, 246). Görüldüğü gibi, Celâl Nuri'nin 1923 yılında gerilemenin başlıca sorumluları olan ulemanın yetiştiği medreseleri eleştirmesinden bir yıl sonra, yeni Türkiye İnkılâpçı özelliğini ortaya koymuş ve gerilemeden sorumlu tuttuğu zihniyeti temizlemeye başlamıştır. Ortaya çıkan lâik yapıyla da bir anlamda Celâl Nuri'nin de üzerine vurgu yaptığı din kurallarının fiiliyatta karışıklığa neden olan yönü bir anlamda açıklığa kavuşturulmuştur. Dolayısıyla dinin ilerlemeye engel teşkil edip etmeyeceği yönündeki tartışmalar da cumhuriyet modeliyle ortadan kaldırılmıştır.

Celâl Nuri, İkinci Meşrutiyet'ten beri söylemektedir ki, umûmî program ve hareket tarzı idarî olarak Kanun-ı Esâsî içinde çizilmelidir. Şahsî içtihatlar, millî ve umûmî içtihatlar içinde boğulmalıdır. Millî, dinî, siyasî, idarî ve iktisadî ahlâk hep birleştirilmelidir ki birlikten kuvvet doğsun. Mektep hocaları bilmelidir ki, ahlâk tükenmekte; ahlâksızlık, gayeleri ve milliyetin iyi yönlerini söndürmektedir. Ahlâk düzelirse millet de düzelecektir. Tarih, coğrafya ve edebiyat dersleri bu amaca hizmet etmeli; din adamları, Rumlarda papazların oynadığı rolü oynamalı; dinî terbiye ile millî netice elde edilmelidir. Buna göre, millet, ahlâk, devlet ve hükûmet ıslahatı "vahdet-i mutlaka dairesinde" yapılmalıdır. Osmanlı Devleti'nde, ahlâk sağlandıktan sonra, devlet güç bulacaktır. Çünkü, Celâl Nuri'nin formülüne göre, "devlet=ahlâk, hakk-bekâ=devlet, devlet+ahlâk=bekâ ve seroet" tir (İleri, 1332, 96-106).

Celâl Nuri, Adom'un (Harutün Şahrigyan) kendisini Panislâmizm politikası yapmakla suçlamasını kabul etmeyecektir. Çünkü Celâl Nuri, menkulâta, hurafelere karşı mücadele ettiğini, vicdana ait olanı vicdana, dünyaya ait olanı dünyaya bırakmak gerektiğine inandığını ve bunun için bir program yaptığını ifade eder. İslâmiyet yalnız bir din değildir ve Hristiyanlık ile kıyas kabul etmeyecek derecede "medenîler konfederasyonu" dur. Bundan dolayı Celâl Nuri, maksadının "içtimâî ve terbiyevî" olduğunu belirterek, Panislâmizm'in bir mektupla açıklanamayacak kadar önemli bir konu olduğuna dikkat çeker. Adom'un tüm unsurlarla ilgili iyi düşüncelerine katılmak mümkün değildir. Çünkü, kötü niyetli hareketler açıkça ortada görülmektedir. Ancak, sosyalizm ile İslâmiyet arasında bir alâkanın olduğu kabul edilecek bir durumdur¹⁵.

Adom'un eleştiri getirdiği Celâl Nuri'nin İttihâd-ı İslâm ve İslâmcılık anlayışına bakılacak olursa¹⁶; Celâl Nuri'nin İslâmcılıkla ilgili görüşleri burada ele alınırken, İsmail Kara'nın belirttiği gibi 'din-modernleşme meselesinin yalnız İslâmcularla çözümlenmesinin ortaya eksik bir portre çıkaracağı, bunun için batıcılarla birlikte Türkçülerin de siyasî olarak İslâm'a bakış açılarının ortaya konması gerektiği' düşüncesinden hareket ederek konu değerlendirilmeye çalışılmıştır (Kara, 1994, 9). Bu bakış açısının yanı sıra, S.H. Bolay'ın da tespit ettiği gibi, Celâl Nuri'nin, "İslâmiyet'in terakkiye mâni olmadığı" fikrini savunurken "İslâm dini ile materyalizm arasında" münasebet kurarak materyalizmin müdafaasını yaptığı görüşüne (Bolay, 1979, 117)¹⁷ uygun olarak onun materyalizmden faydalanma yönüne de dikkat çekilecektir.

Celâl Nuri'nin, Müslümanların birleşmesi gerektiğini ve bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin kurtuluşu için İslâm dinini yenileşmeyi sağlayan bir araç olarak görmesi, yani dinin muamelât yönünden "teceddüt" fikrini savunması, ağırlıklı olarak da Avrupa devletlerinin "emperyalizm" politikasıyla doğrudan alâkalıdır. Celâl Nuri'nin bu düşüncelerinde kararlılık göstermesinde ise, İtalya'nın Trablusgarp'a saldırması tetikleyici bir unsur olmuştur. Çünkü onun "ittihâd-ı İslâm" fikrini ortaya koymadan önce "İslâmda yenileşme ihtiyacını" (İçtihad, 15 Kanunisânî 1327, 970-973; İçtihad, 1 Şubat 1327, 983-989; İçtihad, 15 Şubat 1327, 1000-1002) ortaya koyması 14 Şubat 1912 tarihine rastlar. Bu tarihler ise, İtalya'nın Trablusgarp'ta faaliyette olduğu ve Balkanlarda da ittifak antlaşmalarının yapıldığı Balkan Savaşlarının başlayacağı aylardır. XIX. asrın

¹⁵ Celâl Nuri'nin mektubu, "Azadamard'a Açık Mektub" başlığını taşır.

¹⁶ Bu konuda genel bir değerlendirme için bk., UYANIK, 2003, 332-360.

¹⁷ Aslında Celâl Nuri kendisi de bu amacını Haydar Kemal takma adıyla yazdığı eserinde açıkça ifade eder. "Celâl Nuri, İslâmiyetle felsefe-i maddiyunu birleştirmenin yolunu keşfediyor." Bk, Haydar Kemal, Tarih-i İstikbâl Münasebetiyle., s. 60.

sonlarına doğru “*heyet-i düveliyeyi tatmin eden müvazene ve statükonun artık Avrupa’ya yaramadığı, Avrupa’nın daha ziyade Asya ve Afrika’ya yayılmak istediğini görüyoruz*” diyen Celâl Nuri, Avrupa’nın terakki etmesine rağmen düşüş içinde bulunan İslâm hükümetlerine saldırmasını bu devletlerin “*alemi taksim hususunda heyet-i düveliyenin ittifak ve i’tilâf hâlinde*” olmasına bağlayarak Avrupa devletlerinin sömürgeci, emperyalist politikalarını açıkça ortaya koymuştur. Fransa, Fas ve Tunus’ta faaliyetleyen zavallı İran, İngiliz-Rus ittifakıyla üçe bölünmek zorunda kalmıştır. Ayrıca İngiltere, Mısır’ı işgal ve idaresine aldıktan sonra Akabe meselesiyle Hicaz, Kuveyt meselesiyle de Bağdat ve buralara yakın bölgeleri tehdit etmiştir. Osmanlı, iç ve dış ihtilâflarla birlikte “*fesad ricâl-i siyasiye ile yorgun bir hâlde*” Trablusgarp ve Bingazi’yi savunmak için “*salibîyûnun istilâsına*” karşı koymaya çalışmaktadır. Ayrıca Osmanlı Devleti, Avrupa’ya bu kadar yakın olmasına rağmen, teceddüt hususunda ihmal ve cahillik göstererek “*hükûmât-ı müstakile*” özelliğini kaybetmektedir. Bu süreçte Müslümanların, Hristiyan ülkelerin tabiiyetinde olması Celâl Nuri’nin zoruna gitmektedir (İçtihad, 15 Kanunisânî 1327, 970-971).

Celâl Nuri’ye göre, üç yüz milyonu aşkın ümmet-i Muhammed “*tekâmülât-ı umûmiyeye, garbın medeniyetine, fennin terakkiyatına bigâne hayat mübârezasında birbiri arkasından*” yuvarlanmakta, gayeler kaybolmuş inkıza doğru gitmektedir. Hristiyanlık âlemi ile İslâm âlemi arasında büyük bir fark oluşmuştur. Lorimer’in, “*devletler hukuku*” açısından yaptığı tasnife göre Osmanlı hükûmeti, bu hukuktan kısmen istifade eden medenî devletlerle vahşî devletler arasında, ikinci tabakada bir yerdedir. Avrupa’da görülen fen, ilim, sanayi, edebiyat, askerlik, gemicilik, ticaret, hukuk vs. sahalarındaki terakki üç yüz milyon Müslümandan uzaktadır. Avrupa, günden güne topuyla tüfeğiyle, İslâm âlemine yaklaşmakta ve Müslümanları kontrol altına almaktadır. Emperyalist devletler kendi hükûmetini, demir yolunu, adaletini, zabıtasını işletirken, hâlâ İslâm âlemi bundan ders çıkaramamakta ve esarete rıza göstererek terakki yollarını araştıramamaktadır. Acaba neden VIII. asırdan XIII. asra kadar Batı medeniyetine üstünlük sağlayan İslâm medeniyeti İbn-i Rüşf’ler, İbn-i Sina’lar, “*hürriyet-i fikriyeyi himaye eden padişahlar*” halifeler yetiştirememektedir. Buna göre, ‘İslâmın kalem erbabları nereye gitti?’ diyen Celâl Nuri, Müslümanlardan yeniden teşkilâtlanarak taze bir kuvvetle “*Restorasyon*” hareketi gerçekleştirmelerini beklemektedir. Hatta, emperyalizme karşı gerekirse sosyalizmle birlikte mücadele verilmelidir (İçtihad, 15 Kanunisânî 1327, 972-973).

Avrupa devletlerinin Osmanlı’yı Avrupa’dan atmak istemesi, kendi aralarındaki ihtilâflarla beraber Pancemenizm ve Panslavizmin çarpışma ihtimali gibi konular yeni gelişmeleri doğuracak önemli meselelerdir. Buna göre Celâl Nuri, XX. asrın ortaları eski dönemlere benzemeyecek bir ölçüde değişiklikler olacağına işaret edecektir. Bütün dünyanın harbe hazırlandığı bir ortamda meydana gelen “*intibah ve teyakkuz*” neticesi mahkum milletler de hukuklarını geri almaya çalışacaklardır. Bunlarla beraber emperyalizmin mahiyeti değişmekte, Fransa ve İngiltere gibi devletler ihtiyarlarken Japonya gibi bazı devletler de yeniden doğmaktadır. Garbın, şarkı sıkıştırmasının bir neticesi olarak dünyada bir irtica görülmektedir. Şark nedir? Garp nedir?¹⁸ Bu iki âlem arasındaki siyasî, ırkî, ahlâkî, rûhî ve hissi ihtilâflar iyi incelenmelidir. Bununla beraber, İslâm’ın geçmiş ve günümüzdeki tarifiyle beraber Müslümanların kimler olduğu? Kurtuluş ve medenî vazifeleri için ne gibi gayret göstermeleri gerektiği? Gibi konular ortaya konmalıdır (İleri, 1331d, 3-5).

Celâl Nuri’ye göre bahsedilen meseleler ne şarkta ne de garpta gereği gibi tetkik edilmemiştir. Buna göre “*ittihâd-ı İslâm*” çeşitli siyasî ihtirasların üzerinde görülmelidir¹⁹. Ayrıca, bugünün mağlup fikir ve ihtirasları ile tarih yazmak, geçmiş olayları muhakeme etmek ne kadar güç ise, aynı şekilde harici bazı fikir ve ihtiraslarla İslâm meselesini tetkik etmek de zor bir meseledir. Tarih anlaşılammaktadır. “*Hakikat bilinen şeylerin üstünde hakikatler vardır.*” Onun için İslâm meselesi günlük mevzuların üzerindeki bir ciddiyetle ele alınmalıdır. Emperyalizm politikası İslâm meselesiyle doğrudan alâkalıdır. Bunun için bütün Avrupa siyasetiyle beraber İngiltere, Fransa, Rusya, Flemenk, Almanya, İtalya, Japonya ve Amerika’nın emperyalizm politikaları iyi tetkik edilmelidir. Bu bilgilerle beraber İslâm’ın mazisini anlamak, istikbal hakkında kehanette bulunma hakkını da verecektir.

¹⁸ Celâl Nuri, başka bir eserinde de Müslümanları günden güne ezen ve onları demir bir çember içerisine alarak, hayatî kabiliyetlerini kaybettiren, “*Avrupa medeniyetinin mahiyeti nedir?*” yalan dolanla döndürdükleri vasıtlar nelerdir? Gibi soruları sorar. bk., İleri, 1331e, 46.

¹⁹ Celâl Nuri’ye göre, şimdiye kadar gerçekte kimse, “*İttihâd-ı İslâm*”ı tam anlamıyla bilmemektedir. bk., İleri, 1331e, 45. Ancak, pek eskiden beri Müslümanlığa, ittihâd-ı İslâm’a edebî bir şekil veren zât Celâl Nuri’ye göre, Abdülhak Hamit’dir. bk., İleri, 1331d, 364.

Beş seneden beri “ittihâd-ı İslâm”la uğraştığını belirten Celâl Nuri, Mısırlı, Tunuslu, Cezayirli, Faslı, Hintli, Rusyalı ittihat taraftarlarıyla bağlantı kurduğunu ve Avrupa’daki İslâm siyasetiyle uğraşan oryantalistlerin eserlerini incelediğini belirterek bazı devlet ricalinin bu politikadan korkmasına bir anlam verememektedir. “Kendisi muhtac-ı himmet bir dede, nerede kaldı gayriye himmet ede!” gerçeğince bu politikadan korkmanın bir anlamı yoktur. Avrupalılar Ay üzerindeki tepelere kadar araştırmalar yaparken Osmanlı’nın içinde bulunduğu İslâm âlemini tanıyamaması hangi siyasî, dinî, içtimaî, ahlâkî muhit içinde yaşadığını bilmemesi af olunamaz bir cinayettir. Fikrî serbestliğe inanan Osmanlı aydınlarından bazıları “ittihâd-ı İslâm”ı dinî bir mesele ve irticaî bir darbe olarak görmektedirler. Ancak, İslâmiyet’in siyasî ve dinî olmak üzere iki mahiyeti vardır. Burada mevzu edilen vicdana ait olan dinî mahiyet değil “İslâmiyet’in mahiyet-i siyasiye ve ictimâyesidir.” İslâm birliği siyasetini irtica olarak gören aydınları protesto eden Celâl Nuri, asıl gayesinin “muhtelif sömürgelerde insanları mal addeden kapitalizm nazariyesinin ilerlemesini isteyen Avrupalıların idealinden daha necip” olduğunu belirterek, Müslümanları, medeniyet, tekâmül ve terakki için “ittihâd-ı İslâm” düsturuna çağırmaktadır (İleri, 1331d, 5-12).

Her müessese, din ve payidar olan her şeyin bir ihtiyaç ve zaruret neticesi ortaya çıktığını belirten Celâl Nuri, bir tarihçi gözüyle yaptığı değerlendirmede, İslâmiyet’in beşeriyetin 13 asırdır ihtiyaçlarını karşılamasından dolayı yaşadığını tespit ederek, İslâmiyet’in “bir diyanet-i tabiiye ve mantıkıyye” olduğunu söyleyecektir. Beşeriyete maddî ve manevî saadet veremeyen Hristiyanlık ve Yahudiliğin yerine Protestanlığın Katolikliği ıslah ettiği gibi, İslâmiyet’in de bir hükümet şekli olarak ve “reform” mantığıyla geldiğini belirtecektir (İleri, 1331d, 14-16). Öncelikle de gelmiş olduğu coğrafyada, Arabistan’da İslâmiyet, anarşiye son vermiş ve yeni düzenlemelerle beraber terakkiyi yakalamıştır. Buna göre, Martin Luther’in XVI. asırda yaptığını, İslâmiyet VII. asırda şümüllü bir mahiyette gerçekleştirmiştir (İctihad, 1 Şubat 1327, 983).

Celâl Nuri’ye göre, dünyaya gelen psikologların en büyüğü hiç şüphesiz Hazret-i Muhammed’dir²⁰. Bugün adedi üç yüz milyonu bulan beşerin binlerce senelik ihtiyacını bilen ve ona göre şariat tedvin eden o “zat-ı mübecceledir.” İslâmiyet, Roma, İngiltere, Fransa ve Rusya’da olduğu gibi darp ve şiddetle temsil edilmemiş, kavmiyetin üstüne çıkararak yüce bir mevkide kardeşliği tesis etmiştir. 1913 yılında beşeriyeti sevk ve idare eden kuvvet “psikoloji”dir. Bu güce sahip olan İslâmiyet, hiçbir maddî kuvvet altında ezilmeyerek, istikbalde de önemli bir rol oynayacaktır. “İslâmiyet silinmez bir boyadır... fethettiğini geri vermez.” Buna göre, İslâm birliği siyasetine Panislâmizm²¹ demek dahi lüzumsuz bir tabirdir (İleri, 1331d, 16-16).

İslâm dininin Araplara ve Arapça’ya büyük fayda sağladığını söyleyen Celâl Nuri, bunda da Kur’an’ın esas alınması gerektiğini belirtir. Türkçe İslâm âleminin siyasî lisanı olduğu gibi, Arapça da dinî lisanıdır ve bu lisanlar hilâfet ve saltanat makamınca resmî bir statüde himaye edilmelidirler. Ancak Arapça’nın mekteplerimizde mecburî olmasına karşılık, usullerin fenalığı ve muallimlerin beceriksizliği yüzünden bu dilde ilerleme sağlanamamasını eleştiren Celâl Nuri, bu dilin İslâm’ın muhafazası için amelî bir surette öğrenilmesi gereği üzerinde durur. Hatta bununla ilgili olarak Yahudi milliyetçilerinin siyonizm için İbranî dilini öğrenmelerini de örnek verir. Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa’nın hulûlünden uzak bulunmalıdır. Çünkü, İngiltere Akabe meselesini bahane ederek, Hicaz’a göz dikmektedir. Ayrıca, bugün itibarıyla en fazla İslâm tebaasına sahip olan devlet İngiltere’dir ve Mısır’dan sonra Yemen’i de gözüne kestirmektedir. İngiltere, Kuveyt meselesiyle de Bağdat hattını tahrip etme emelindedir. Fransa’nın ise, Fas’ta hilâfet iddiasında bulunduğu unutulmamalıdır. Bu şartlarda hilâfet makamının gereği gibi kullanılmadığını belirten Celâl Nuri, Fransa’nın Suriye’yi Tunuslaştırmak istediğini ve İngiltere’nin de niyetinin kötü olduğunu söyleyecektir. Avrupa devletleri, misyonerler vasıtasıyla Müslümanlar arasında hilâfet meselesi çıkarmakta, çeşitli Arap bölgelerinde fitne ve fesat tohumları atarak Filistin’de olduğu gibi Siyonizm milliyeti etrafında birleşmektedirler (İleri, 1331d, 69-98). Detaylı olarak bu faaliyetler ve çeşitli bölgelerdeki Müslüman sayıları hakkında bilgi veren Celâl Nuri’ye göre, üç yüz milyon Müslüman kendi geleceklere için birlikte hareket etmelidirler. Avrupa’nın uyguladığı emperyalizm ve fütühat politikası, İslâm’ın düşmanıdır. Avrupa’da tatbik edilen “droit public-hukuk-ı umûmiye?” ile İslâmiyet’in menfaatlerini birleştirmek zordur. Bu fikirlerini, Tanin gazetesi ve Kendi Nokta-i Nazarından Hukuk-ı Düvel eserinde neşreden Celâl Nuri, Avrupa’nın zulüm içeren bu siyasetine karşı, Fransa’da olduğu üzere “Radikal Sosyalist

²⁰ Benzer tespitler için bk., Celâl Nuri, “Zât-ı Hazret-i Muhammed-Hazret-i Peygamberin Dehası-”, İctihad, No. 82, 28 T.sâni 1329/11.12. 1913, s. 1803-1809; Hatemü’l-Enbiya, s. 13-16.

²¹ 1912 yılında kaleme aldığı diğer bir eserinde, birtakım Müslümanların giriftar oldukları zulme karşı tevhit anlamında toplanmalarını “Panislâmizm” olarak tanımlar. bk., İleri, 1330a, 121-122.

Demokrat Fırkası" gibi sosyalist hareketlerle karşı gelinebileceğini vurgulamaktadır. Buna göre, sosyalistler de "alem-i İslâm gibi, Avrupa'nın tarz-ı hazırı siyasî ve ictimâyesine hilâfîr" bulunmaktadır. Ayrıca sosyalistler "hürriyet-i fikriye" taraftarıdır (İçtihad, 15 Şubat 1327, 1000-1002).

Yeni gelişmeler karşısında, Arabistan'ın Arnavutluk olmaması için bölgesel hükûmetlere idare verilmeli ve "ittihâd-ı İslâm"ı bozabilecek tefrikalardan da kaçınılmalıdır. Ortaya çıkmış olan millî veya mezhebî ihtilâflar ise İslâm esaslarından uzaklaşmanın bir sonucudur. "Asya, Avrupa'nın malikânesidir" diyen Celâl Nuri'ye göre, emperyalizme karşı Japonya ve Çin birlikte hareket etmelidirler. Bütün medeniyetler Asya'dan doğmuş ve büyük cereyanlar Asya'dan Avrupa'ya geçmiştir. Asya belli bir uyanış içindedir ve Japonya İslâmiyet'e temayül edecek olursa, Asya'yı manen fethedecektir (İleri, 1331d, 115-149).

İslâmiyet'in hakikî manası ittihatır ve bir bütün olarak parçalanma kabul etmemektedir. Dünya, küçük devletlere faaliyet sahası tanımadığı için, Osmanlı'nın barındırdığı cemaatler, Türk taraftarı olmalıydılar. Celâl Nuri'ye göre, 'maalesef, Kelâmîye Müslümanlar arasında ihtilâfî çıkarmış ve Müslümanlar mezheplere bölünmüşlerdir.' Onun için, rasyonel olmayan kelâm ilminin tasavvufu ve mezhep bahisleri bir tarafa bırakılarak yeni içtihatlar uygun kanunlar yapılmalıdır. Bunlar ise, dinin "akîde" kısmı değil, siyasî ve içtimâî yönleridir. Hanefilik, Hanbelilik, Şafilik, Malikilik, Sünnilik ve Şilik bertaraf edilerek İslâmiyet aslına, Hz. Muhammed'in emirlerine geri döndürülmelidir. Olması gereken tek mezhep İslâm mezhebidir. Yalnız Afrika ve Hint'te mezheplerden siyasî olarak faydalanılabileceğini belirten Celâl Nuri'ye göre, Süleyman Nazif'in de dikkat çektiği gibi, buralar "İslâmiyet'in Amerika'sı olacaktır" (İleri, 1331d, 154-164).

Yukarıdaki tablo ve beklentilerle beraber Osmanlı hükûmetinde de görüldüğü üzere İslâm âlemi anarşi içindedir. Fatalizm (kadercilik) milletin kanına girmiş ve başkalarının düşündüklerini aynen kabul ettirerek düşünme yetisinin kaybolmasına sebep olmuştur. Bir şeyler yapmak isteyenler bin sene önceki mezhep imamı gibi düşünmektedirler. Buna göre, fikir serbestliğinin İslâm cemiyetinden uzak bulundurulması istibdadı, istibdat da anarşiyi doğurmuştur. Osmanlıda metot kelimesinin Türkçe karşılığı olmadığı gibi, Avrupa'yı taklit etmekten korkuluyor, düzensiz düşüncelerle birlikte, Avrupa'nın ilmi, fenni takip edilemiyordu. Celâl Nuri'nin tespitlerine göre bu anarşiyi ortadan kaldırmak için:

1- Anarşinin ortadan kaldırılması istenilmelidir. En nafiz kuvvet psikoloji olduğu için, tahsil ve terbiye ancak bunun neticesinde oluşacaktır.

2- Umumî terbiye ve yeni fenlerle içtihat kapısı açılarak, İslâm'daki "fıkri ittihad" da yerleştirilmelidir (İleri, 1331d, 166-173).

Celâl Nuri'nin düşündüğü İslâm fikrinin yerleşebilmesi için, bu düşüncenin okullarda anlatılması gerekmektedir. Maariften lâyıkıyla faydalanılarak Kur'an bu okullarda amaca uygun olarak okutulmalıdır. Bu noktada yeni bir usulü alıp yaygınlaştırmaktansa mevcut müesseseleri islah daha kolay bir iştir. Bunun için elbirliğiyle, "maârif-i umûmiye-i İslâmiye" de bir inkılâp yapılmalıdır. Evkaf-ı Hümayun düzenlenerek medreselerden faydalanılmalı ve yeni bir Müslüman ilim ve irfanı, yeni bir Müslüman felsefesiyle müşterek huydan, İslâmiyet'in yeniden doğması sağlanmalıdır. Aynı şekilde, müşterek bir İslâm edebiyatıyla fikirler İslâm dünyasının her yerine taşınmalıdır. "ittihâd-ı İslâm" fikirleri daha ziyade ruhlara nafiz olmak, semere vermek, Müslümanların intibah ve teyakkuzuna medar olacak bilgileri neşretmek için ciddî, sağlam ve amelî bir edebiyat meydana getirilmelidir ki, daha sonra siyasî sahalarda semeresini verebilsin. Dünyada hür fikirler edebiyat ve matbuat sayesinde yayılırken, şeyhülislâmlık makamınca hutbeler yazılarak camilere gönderilmeli ve okutulmalıdır. Camiler din merkezi olmakla beraber²², Müslümanlar için içtimâî, siyasî, terbiyevî ve manevî birer mahfildirler (İleri, 1331d, 316-321). "İttihâd-ı İslâm" için hakikatinde vardır. Dünya üzerinde, Panlâtinizm, Pancermenizmin olduğu gibi o da vardır. Avrupa'nın nüfuzu altına girmiş İslâm'ın kurtuluşu ve ecebî entrikalardan korunmak "uhuvvet ve ittihat" fikrine bağlıdır. İslâm kardeşliği her nevi millî kardeşliğin üzerindedir²³. İslâmiyet, mevcut kuvvetler içinde, âlemin en mühim kuvvetidir. Yalnız şu anda uyku hâlinde bulunmaktadır. Zemin, iklim, zaman, tabiat, iktisadî şartlar onu bozamayacağından Avrupa İslâmiyet'in bu kuvvetinden korkmaktadır. "ittihâd-ı İslâm fikri siyaseten gizlenmemeli açıkça ortaya konmalıdır." Önemli ve millî meselelerde ikiyüzlülüğe gerek yoktur (İleri, 1331d, 296-300). Bu tavrını açıkça

²² İleri gazetesinde 1919 yılında, baş sayfada çıkan bir yazıda, "Türkün istiklâlini, tamamîyet-i mülkiyesini kurtaracak camilerdir. Camilerin ruhaniyetidir." değerlendirmesi yapılır. bk., İleri, No. 616, 27 Eylül 1335/1919, s. 1.

²³ Bu konuyla ilgili olarak, 1919 Kasım'ında Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendinin Rumeliler'le, Adalılar ayırımı yapılmasını kabul etmez ve "din ve milletin" şer'î bakış açısından bir olduğunu vurgular. bk., "Tabaka-ı Ulemânın Vaziyeti", İleri, No. 659, 9 T.sânî 1335/1919, s. 1.

ortaya koyan Celâl Nuri, 1918 yılında da kendisini “İttihâd-ı İslâm”ın eski bir hizmetçisi olarak tanıtarak bu politikayı kuvvetlendirmenin gereği üzerinde durur (Âti, 4 Kanunisânî 1334, 2). Ona göre, İngiltere nifak sokarak, Osmanlı Müslümanlarını bölmeye çalışmaktadır. Ancak, Müslümanlar kardeşlerdir. Diyanet, milletler üstü bir ihvan ve bir camidir. İngiltere, “nationalizm” ışığını göstererek bizim harap olmamızı istemektedir. Ancak, İngiltere İslâm ruhunun cahilidir. İslâm siyaseti, Müslümanların ve Türkiye’nin kurtuluş garantisidir. İngiltere bunu köreltmek niyetindedir. Bu politikaya karşı, Osmanlı ordusu diniyle birlikte, İngiltere’nin bu bakış açısını köreltmelidir (Âti, 10 Kanunisânî 1334, 2).

Celâl Nuri’ye göre, İslâm kardeşliğini güçlendirmenin önemli unsurlarından biri de “hükûmet-i İslâmiyenin en büyük parlamentosu” olan Cebel-i Arafat’tır, Hac’dır. Saltanatın iki başkenti vardır. Biri İstanbul diğeri Mekke’dir. Hazret-i Peygamber, birlik ve kardeşliği artırmak için, Hac farızasını yüceltmıştır. Oradan yayılacak maarif dünyanın her köşesine ezan sesleriyle yayılacak bir durumdur (İleri, 1331d, 312-315).

Avrupa’da oluşan fikirlere göre, “ittihâd-ı İslâm” bir taassubun neticesi olarak görülmektedir. “Hürriyet-i fikriyenin eski bir âşığı, asrın felsefesinin müfrit bir taraftarı” olan Celâl Nuri’ye göre, “beşerin tekâmülüne ne Charles Darwin’in nazariyatı ne de Martin Luther’in efkârı, ne de 89 İnkılâb’ının esasât-ı mucizesi ittihâd-ı İslâm kadar hizmet” edebilecektir. Buna göre “İttihâd-ı İslâm” medeniyeti XVIII-XX. asırların meydana getirdiği Hristiyan Avrupa medeniyetinden daha büyük bir medeniyet hâlini alacaktır. Bugün Müslümanların cefa ve eziyet içinde olması onların tek vücut olmasını sağlayacak ve tabii hukuk, sahte hukuka karşı gelecektir. Gustave Le Bon’un iddia ettiği gibi “tarihi idare eden hissiyattır”, işte bu hissiyatın örneği olan İslâm birliği, dünyada meydana gelmiş ve gelecek inkılapların en büyüğü olacaktır. Buna göre, “ittihâd-ı İslâm, daha hür bir istikbâle intizaren, zaten İslâmlar arasında mevcut olan, ittihâd-ı ârâyı muhafaza ve teyid ve bir gayeyi terbiyetkâraneye doğru tevhid-i mesâidir.” İslâm bir mezhepten ziyade toplumsal, milletler arası bir kardeşlik dinidir. Sosyalizmin reddettiği gibi, İslâmiyet de XIII asır evvel “milliyet-i husûsiye fikirlerini” reddetmiştir. İslâmiyet’in Avrupa fikirleriyle de birleşmesi gerektiğini belirten Celâl Nuri, İslâmiyet’in XVII. asırda J.J. Rousseau’nun neşrettiği fikirlere benzerlik gösterdiğini de vurgulayacaktır. Buna göre, Rousseau’nun fikirleri, bir tohum gibi zihinlere zerk edildikten sonra 1789’da bir ürün ortaya çıkmıştır. Celâl Nuri’nin, sabırsızlıkla beklediği ise, “gizli bir hazine...âlemi titretecek merteye kuvvetli bir dinamo” olan “ittihâd-ı İslâm” fikirlerinin ne zaman meyve vereceği hususudur (İleri, 1331d, 333-347).

Abdullah Cevdet, İslâm birliği düşüncesini “kültürel açıdan düşünülebilecek” bir yol ve batı ülkelerinin emperyalist politikalarına karşı bir sığınak olarak görmektedir. Ona göre, eğer “ittihâd-ı İslâm” siyasi birlik olarak görülüyorsa, bu politika “hayal-i dilber” olacaktır ve zamanı çoktan geçmiştir. Bu politikayı benimsemeyen Abdullah Cevdet sadece manevî, ilmî, edebî, iktisadî ve içtimaî yakınlaşma açısından bu hareketi olumlu bulacaktır (Hanioglu, 1981, 186,153-154).

Celâl Nuri’nin “ittihâd-ı İslâm” çağrısına İstanbul dışından ilk cevap ve destek veren şahıs ise, Tunuslu Ali Baş Hanbe Efendi olmuştur. Hanbe, bu hareketin Avrupalıların anladığı gibi kendilerine karşı yapılan siyasi bir hareket olmadığını, “uhuvvet-i islâmiye”nin “şeriat-i Ahmediye’nin mahsusatından olan bir tarz-ı telâkki”si olduğunu, ayrıca, ittihadın İslâmiyet kadar eski bir yapı olduğunu vurgulamıştır. Ona göre, Avrupalıların, bu harekete “Panislâmizm” demeleri de yanlıştır. Bu hareket, “bir hukuk-ı medeniye düsturudur ki, İslâm hayat-ı ictimâyesinin içinde cereyan edeceği çerçeveyi” teşkil etmektedir. Çünkü Kur’an, “aynı zamanda bir rehber-i vicdan, bir kanun-ı medenî ve siyasî ve ictimâidir.” Hanbe, Celâl Nuri’nin İttihâd-ı İslâm eserinin Müslümanları ilgilendiren bütün meseleleri ele alan mükemmel bir kitap olduğunu belirterek, İslâm âleminde uyanışa neden olacağını yazmaktadır. Bunun için, eser, Arapçaya çevrilirse²⁴, “müellifine açıkça büyük bir muvaffakiyet ihrâz” ederek, Müslümanlar için maddî ve fikrî bir yükselmeye hizmet etmiş olacaktır (İçtihad, 25 Nisan 1329, s. 1388-1391).

Celâl Nuri, başlangıçta, “İttihâd-ı İslâm” hedefini, olayların gelişme seyriyle beraber, Almanya ile menfaat birliğinde görmüştür. Ancak yaşanan olaylar ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasından sonra 1924 yılında kaleme aldığı bir yazısında “İttihâd-ı İslâm” politikasından vazgeçmiştir. Buna göre, “Bir devlet-i milliyeye müncer olan Türkiye, kendisinden olmayan din kardaşları hakkında, en büyük bir hissî muhadenetle mecbuldür. Lâkin, onun âlem-şümûl bir siyaset-i diniyesi, bir dinî emperyalizmi artık kalmamıştır. On milyon Türk, üç yüz milyon Müslümanın tahallisine kendisinde maddî kuvvet” görememektedir (İleri, 27 Şubat 1924, 1).

²⁴ Hanbe’nin bu isteği, geç de olsa 1922 yılında Arapçaya çevrilmiştir. Bu ise, Celâl Nuri’nin “İttihâd-ı İslâm” fikrinin, (her ne kadar bu düşünce başarılı olmasa da), az çok Arap dünyasında ilgi duyulduğunu göstermektedir. Çeviri için bk., Celâl Nuri Bey, İttihâd-ı İslâm, (Arapçaya Çev. Hamza Tahir el-Kazani ve Abdülvahâb A’zam-el Misrî), 1338/ 1920.

İslâmiyet'i siyasî bir ittihat unsuru olarak görmekle birlikte, İslâmcılık olarak algılayabileceğimiz, dinin içtihatlarla yeniden yorumlanması ve bunun devletin batıya uzanmasında bir güzargâh teşkil ettiği teorisi, diğer batıcılar gibi, *Celâl Nuri* tarafından da savunulmuştur. *Celâl Nuri*, bu düşüncesini meşrulaştırırken de ulemadan tepki almamak için, Kur'an, hadisler ve özellikle Peygamber'in hayatı gibi dinî içerikli kaynakları referans olarak göstermiştir. Bu açıdan, Hz. Muhammed'i, her şeyden önce bir insan olarak gördüğü *Hâtemü'l-Enbiyâ* adlı eseri bir anlamda bu gayeye dönük bir çalışmadır.

1914 yılında Amerika seyahati yapan *Celâl Nuri*, din-devlet işlerinin ayrılması konusunda, Amerika'daki yapıdan etkilenmiştir. Buna göre, Amerika'da parlamentonun açılışında dua edilir ve paralarının üzerinde, "Allah'a itikad ederiz" yazısı bulunmaktadır. Buna rağmen Amerika'da din ile devlet birbirinin işine karışmamaktadır. Avrupa ile Amerika arasındaki farklardan biri de budur. Devlet mezheplere, dine karışmamakta, Hristiyan kiliselerinin eşit hakları bulunmaktadır. Amerikalılar dini amelî ihtiyaçlarına uydurmuşlardır. Onun içindir ki, din ile dünya işleri birbirinden ayrılmıştır. Dinin siyasî önemi yoktur ve millî bir yapı arz etmediği görülecektir (Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası, 31 Kanunievvel 1332, 195-199)²⁵.

Bu perspektiften hareket eden *Celâl Nuri*, *Dozy'nin* söylediği gibi 'İslâmiyet'in sonu gelmiştir' yargısına katılmaz. İstikbalin ihtiyaçlarını göz önünde bulunduran İslâmiyet'te iki şey dikkate alınmalıdır:

- 1- Yalnız muhit ve Peygamber'e ait aksamı,
- 2- Her muhite ve her zamana tatbik olunacak aksamı.

Celâl Nuri, bu ikinci kısımda, kendi amacına dönük olarak kolaylıklar bulur. Buna göre, "İslâmiyet, bir cumhuriyet-i fikriye ve siyasiyedir²⁶. Ve erbâb-ı hall ü akddan mürekkeb (İcmaî ümmet) her asra lâzım gelen, meşruadır. Her türlü ahkâmı tebeddül ve tahavvül eder." Halifelik ise, Peygamber'in makamıdır ve içtihatlarla resmîyet kazandırır. Buna göre İslâmiyet, "tekâmül demektir". *Dozy'nin* haklı olduğu yer, İslâmiyet'in yanlış anlaşıldığına dair yargısıdır. Bundan dolayı içtihat kapısı kapanmış, gerçek İslâm'la zahiri olan arasında fark meydana gelmiştir. Hilâfet cahil ellerde kalarak, Müslümanların geride kalmasına neden olmuştur (İleri, 1331d, 147-148).

İslâmiyet'te Peygamber, Hristiyanlıkta olduğu gibi noksansız bir varlık değildir. Peygamber, dini siyaset üzerine tedvin etmiştir. Onun için akide ve siyaset ayrı ayrı şeylerdir. Bir yönüyle bütün İslâmiyet bir siyasettir. Risalet, nübüvvet, Kur'an, Cebrail, bütün olarak siyasetle anlaşılacak kavramlardır. "Muhammedü'l-emin" hiçbir zaman *Napoleon* gibi, maksatsız şahsî ihtiraslarla hareket etmemiştir. İtidalli davranarak, büyük bir diplomatlık yapmıştır. Peygamber, İçinde bulunulan döneme dikkat ederek daima istikbale göre planlar yapmıştır. *Celâl Nuri'ye* göre, İslâmiyet de hükümet ve devlet tesis edilmeden diyanetin payidar olması, devletin de kanunsuz olması düşünülemeyecek bir durumdur. Oysa ki, kanun da ahlâk üzerine kurulmuştur. Bunun için, Peygamber'in koyduğu kanunlar, ahlâk mahiyetini haizdir (İleri, 1332c, 15-25; İleri, 1331d, 171-189)²⁷. Akıl üzerine kurulmuş olan *İslâmiyet-Şeriat-i Ahmediye* hükümet teşkili konusunda bir "Kanûn-ı Esâsî" tedvin etmemiştir. Ancak basit kurallar koymuştur. Buna göre:

- 1- Emanet ehline verilmelidir, 2- Hükümet islâmî, yani millî olmalıdır, 3-Hükümet millî hâkimiyete dayanmalıdır, 4-Hükümete itaat edilmelidir, 5-Fertler arasında eşitlik sağlanmalıdır (İleri, 1339, 204-206).

Müslümanlığın, vicdanî ve muamelâta ait iki farklı yönünü sürekli vurgulayan *Celâl Nuri*, Müslümanlığın "Dört İmamdan" sonra donuklaştığını, ilerlemeyerek aynı yerde kaldığını söylemektedir. Sonradan gelen ulema, ancak seleflerinin içtihatlarından kıyas yoluyla faydalanmışlardır. Buna göre, İslâmiyet de bin seneyi aşkın bir zamandır, durgunluk içinde kalmıştır (İleri, 1926, s. 131).

Celâl Nuri'ye göre, İslâmiyet, dönemin muhafazakâr düşüncelerine, taassup ve cehaletine karşı bir isyan, kendisinden önce bozulmuş olan hukukun ihtiyaçlarını karşılamak üzere gelmiş bir terakki ve

²⁵, dinin fiiliyatta ne kadar basitleştirildiğine örnek olarak gördüğü bir kilise manzarasını tasvir eder. Bu kilisenin kapısının üzerinde şöyle bir yazı vardır: "İş adamları için çabuk ibadet" yaptırılır.

²⁶ *Celâl Nuri'nin*, dinin siyasî yönüyle ilgilenmesini *Ahmet Sâkî'ye* şöyle açıklar: Osmanlı Devleti'nin yükselmesi ya da düşüşü, diğer İslâm âlemini etkileyeceğinden, *Celâl Nuri*, "İslâm dininin, siyasî ve ictimâî yönüyle ilgilenerek" İslâm âlemini birlik içinde tutmaya çalışmıştır. O siyasette her şeyin menfaate dayandığına da inanmıştır. bk., Davâ Vekili Giridi Ahmed Sâkî, "Harb-i Hazır ve İttihâd-ı İslâm", *İkdam*, No. 7145, 2 K.sânî 1917, s. 2.

²⁷ Ahlâkın dinle ilişkisi konusunda, Batılı aydınlardan, *E. Bournouf*, *E. B. Tylor*, *G. Le Bon*, *E. Fake* ve *L. Büchner*'in fikirlerini incelemiştir. Bu fikirlerden bazılarına katılır. *Celâl Nuri'ye* göre, ahlâk din kadar önemlidir. Geniş bilgi için bk., İleri, 1332b, 125-137.

tekâmül dinidir. Yahudilik, Hristiyanlık ve Müslümanlığın gelme sebebi “reform” ve Müslümanlık açısından diğer iki dinin ıslahıdır. Hülâsa, nehyi lâzım gelen esaslara sahip bir terakki dinidir. Hâlbuki, İslâm âleminin şu andaki manzarası, muhafazakârlık, fikrî gerileme ve esaret, eski içtihatlarla yetinme, garbın yeniliklerine kapalı olma gibi bir görünüm arz etmektedir. Bu durum İslâm esaslarına mugayirdir. Hz. Muhammed yaşadığı dönemde, muhafazakâr fikre karşı savaşmış, tedennî içindeki bir âlemi kurtararak fikir hürriyetini savunmuş ve içtihat yaparak maarifi ileriye götürmüştür. Bu içtihat kapısının açılmasından dolayı Ebu Hanefî’ler, Şâfiî’ler, Hanbelî’ler, Mâlikî’ler, İbn-i Sina’lar, İbn-i Rüşd’ler ortaya çıkmıştır. Peygamber’in hukukunu, muhafazakârlıkla tarif etmek küfrün kötüsüdür. İslâmiyet, yeni fikirlere açık olduğuna göre, dinin bir düşüş içinde olması cehalet, hurafeler ve istibdat mesleğinin sonucudur. İctihat açısından bakılacak olursa, zihnini yormak istemeyen ulema, kendi rahatlarına uygun bir zemin hazırlamak için gayet müstebit hükümdarlar ve rical, “hürriyet-i fikriyeyi” kaldırarak İslâmiyet’i baskı altına almışlardır. Bundan dolayı müterakki bir mahiyeti olan “ahkâm ve muamelât-ı dünyeviyeye” bile on asır evvelki örf ve kanunlara tâbi olmuşlardır. Hâlbuki, gayrimüslim âlem, medenî ihtiyaçlarına ve terakkiye uygun kanunlar ihdas ederek büyük merhaleler kat etmektedir (İctihad, 1 Şubat 1327, 983-985).

İslâm ehlinin başarısızlığı ve cahillik yüzünden İslâmiyet mahvolmuş ve Hristiyan hükümetlerine teslim edilmiştir. İslâmiyet yalnız bir dinden ibaret olmayıp, aynı zamanda bir mezhep, bir kanun, bir ahlâk düsturu, bir hükümet şekli ve bir felsefedir. İslâmiyet çok geniş bir dindir. Şimdiye kadar, itikat ve muamelâtın birbirinden ayrılması yukarıda sayılan diğer etkenlerle beraber gerilemeyi getirmiştir. Dinin itikat kısmı değişmemekle birlikte, muamelât kısmı zamana göre yenilenmelidir. Bu görüşleri dile getiren Celâl Nuri’ye göre, muamelâtta ıslahat ve yeniliğe izin verilmesi Mecelle hükümleriyle de sabittir. Mecelle’nin; 17, 18, 19, 21, 28, 29, 31, 32, 36, 37, 39, 58’nci maddelerine göre “ezmânın tagayyürüyle ahkâmın tagayyürü inkâr olunamaz” hükmü açıkça görülmektedir. Buna göre, İslâm’ın hakikî manasını kazanabilmesi için, muamelât ve itikadın ayrılmasından başka çare yoktur. Halifelik makamının varlık sebebi de zamana göre hüküm ve muamelâtı düzenlemek ve içtihat kapısını sürekli açık tutmaktır. Eğer içtihat kapısı kapalı tutulacaksa, o zaman, zaten halifeye ihtiyaç olmazdı. İşte bu içtihat kapısı kapandığından, Müslümanlar garbın terakkisine ve kendi ihtiyaçlarına kayıtsız kalmışlardır. Müstebit sultanlar da hakikî dinden ayrı bir yolda, idare işlerini yürütmüşler, ulema da bunlara uyduğundan kesif bir cehalet içinde kalmışlardır. Maalesef bazı ulema, dünyevî hükümleri “icmâ-i ümmete, sonra tasdiki Hilâfetpenahiye iktirân ettireceklerine, ictihadât-ı salifeyi kanun hâline getirmişlerdir.” Cevdet Paşanın Mecelle’sinde görülen bu durağanlık devleti bir merhale daha geriletmiştir. Cevdet Paşa, içtihatları kullanılamaz bir hâle getireceğine, ceza, ticaret, kara, deniz, murabaha gibi kanunları garba müsteniden “bir hukuk-ı medeniye Mecelle’sini icmâ-i ümmete iktiran ve irade-i seniye ile neşr” etmiş olsaydı, şüphesiz bugün büyük bir hizmette bulunmuş olurdu. Hâlbuki, Fransızlar, “Code Napoleon”u bile yetersiz bulmaktadırlar. Osmanlı ise, 300 milyon Müslümanı “garbın ribka-i itâatinde” bırakmıştır (İctihad, 1 Şubat 1327, 985-989).

Yukarıdaki açıklamaları yapan Celâl Nuri, sonuç itibarıyla ‘bugün terakkiye mâni bir din varsa kaldırılmalıdır’ görüşünü savunacaktır. Buna göre, din zararlı değil faydalı olmalıdır. “Din fennin maverasında taallük etmeli, asla hakaik-i müsbebe ile aksilik etmemeli ve tekâmüle mâni olmamalıdır.” Aksi hâlde, din kabul edilemez ve muzırdır. Avrupa’da, Protestanlık Katolikliğin muzır kısımlarını dışarı atmıştır. Dairesi haricinde bir din mukaddes olmazken, dairesindeki bir din mübarek ve faydalı olacaktır. Fen, tecrübe, kanun, hükümet terakkileri ile dinin müdahale ve işgal ettiği birçok şey geri alınacak, fakat iman ve itikat, her zaman hükümler olacaktır. Dinde boş şeyler bırakılmalıdır. En güzel hükümet tarzı ne ise kabul edilen “hukuk-ı âmmeye” de odur. “Din beşeriyet için yaratılmıştır, beşer din için değildir. Hükümetin ahali için vaz’ olunduğu gibi” İslâmiyet gelecekte insanlığın saadetine kefil ve yalnız vicdana ait olacaktır. İlim ve fen gibi, İslâmiyet her dakika bir eseri ortaya koymalıdır. Din-i Muhammed, ancak bu şekilde muhafaza edilebilecektir. Din nihai muammayı bir düstur ile ifade ettiğinden ekmeleyet, adalet, gaye, merhamet gibi mefhumlara da bir şekil vererek aklın anlayacağı hâle getirmektedir. Din, faaliyet sahasında tavsiye edeceği şeyleri emir, nehye muhtaç gördüklerini reddetme hususunda da “remz-i ekmeleyet” olarak gördüğü “Zât-ı Bâri”ye dayanmaktadır. Allah kelâmı hakikat olacağı için, onunla konuşur ve Allah namuna icraat yapar. Buna göre, muamelâtta değişiklik ve ihtiyaçları karşılayabilmek için “fıkıh ve akaid” tadil edilmelidir. Celâl Nuri, en gür sesi ile ulemaya “tagayyür-i ahkâm şer’an me’mûr-ün-bihdir” kaidesini hatırlatmış olacaktır (İleri, 1332c, 62-69).

Celâl Nuri'nin bütün bu fikirlerinden anlaşıldığı gibi, o Türk toplumunda birçok yapılanmanın “din” merkezli olduğunu görmüş ve “İslâm”dan hareketle bir yenileşme modeli ararken *Baha Tevfik*'in yolundan giderek, İslâm anlayışı içine, “materyalist” bir düşünce biçimini yerleştirmeye çalışmıştır. Her ne kadar, *Hâtemü'l-Enbiyâ*'sının kapağında, “garazkârân-ı garb ve hurafât-perestân şarka karşı mevkiî tarih-i Ahmediyeyi muhafazaten yapılmış tecrübe-i kalemdir” yazısı bulunuyorsa da *Celâl Nuri*, İslâmiyet'in muamelât kısmındaki düzenlemelerde “maddeci” bir yapıyı kendisine dayanak noktası olarak almıştır. Bu fikrin kökeni ise, batılı düşünür *Büchner*'e dayanmaktadır. Bununla birlikte *Celâl Nuri*, *Büchner*'in fikirlerinden etkilenirken, seçmeci bir yolu benimsemiştir. “Felsefe-i maddiyede bir fenalık olduğunu” belirterek, materyal kelimesini de “galiz” bulmuştur (İleri, 1332c, 39). *Celâl Nuri*, *Büchner*'den daha çok vicdana ait “tekâmül, hareket, deha ve akıl” gibi değişimci yönlerinden etkilenmiştir (İleri, 1332c, 39).

İslâm dini, önceleri Osmanlı cemiyetinin birçok ihtiyacını karşılarken sonradan gerileyen ulemanın hükümlere uymaması ve naklî şeylerle uğraşması bu ihtiyacı karşılayamaz hâle getirmiştir (İleri, 1330b, 106). *Celâl Nuri*'nin bu düşünceleriyle birlikte, 1918 yılında daha önceden yaptığı bir çalışması *Giridî Ahmed Sâkî*'nin bir giriş yazısıyla makale şeklinde “İslâmiyet Mâni-i Terakki midir?” başlığı altında dört bölüm olarak yayımlanmıştır. G. *Sâkî*'nin ifadesine göre, bu yazı *Ernest Renan*'ın bir konferansına karşılık, *Namık Kemal*'in “Redd-i Renan” isimli nefis risalesi ve *Ahmet Mithat Efendinin* Petersburg'daki bir İslâm ulemasının *Renan*'ı reddeden yazısını Tercüman-ı Hakikat'te yayınlamasından sonra, birkaç sene evvel *Celâl Nuri*'nin aynı konu üzerindeki 38 sayfalık bir çalışmasıdır. *Ernest Renan*'a karşı ilmî delillerle bir darbe vurduğundan, *Sâkî* bu yazının boşa gitmesini istememiş ve *Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası*'nda yayımlanmıştır (Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası, 5 Teşrinievvel²⁸).

Celâl Nuri, 29 Mart 1883 tarihinde Sorbon'da “İslâmiyet ve İlim” mevzulu bir konferans veren E. *Renan*'ın ortaya koyduğu İslâmiyet'le ilgili bazı fikirlerini eleştirmiştir. Buna göre *Celâl Nuri*, *Renan*'ın, “İslâmiyet'in ne'v-i beşerin taşıdığı en ağır zincir olduğu”, on iki yaşını geçen çocukların dinî telkinler sebebiyle fikrî açıdan durgunlaştığı, İslâmlık'la idare edilen hükümetlerin eğitim-öğretim açısından tedennî içinde olduğu gibi dini sorumluluk altına alan suçlamalarını kabul etmemiştir (İleri, 5 Teşrinievvel 1334, 1037-1041).

Celâl Nuri, Osmanlı öncesi İslâm âleminin gerileme sebebini ağırlıklı olarak “ehl-i salib” seferleri olarak görmüştür. Şark Müslümanlığı bu yüzden zayıflamış, hükümetler güçsüzleşince millet, içtimâî kıvamını bulamamış ve tedenni etmeye başlamıştır. Bu ortamda hilâfetin olup olmadığı belli değildir ve “koltuk değneğine muhtac” bir hâlededir. Doğduğu günde bile yüzünde validesinin buruşuklukları olan Roma'nın kızı, Bizans'ın makamına kocaman bir Türk saltanatı kaim olmuştur. Buna göre, Türklerin maarife ülfetleri yoktur ve tek ilgilendikleri şey askerliktir. *Mevlânâ*, *Buhari*, *Fârâbî*, *İbn-i Sînâ* ve *Uluğ Bey* gibi yetişen isimler de saf olarak Turan âleminde yetişmemişlerdir. Osmanlıyla “seciye-i asliyesi Turanı” olan yeni bir millet meydana gelmiş ve bu ortamda İslâm ve Arap medeniyeti kesin bir şekil alamamıştır. Türkler, aklî ilimlere önem vermediklerinden Kanunî devrinde “Rönesans ve Reform” hareketlerine iştirak edememişlerdir. Ancak, bu gelişmelere rağmen *Celâl Nuri*, İslâm dininin, ortaya çıkışıyla sonradan bir medeniyetin doğmasına neden olduğunu vurgulayarak, bu medeniyetin olmaması hâlinde Yunan medeniyetinin de kaybolacağını iddia etmiştir (İleri, 5 Teşrinievvel 1334, 1069-1072).

Celâl Nuri, bu tarihî yaklaşımıyla İslâm dininin gerilemeye neden olmadığını ve bu sonuçta insan unsurunun olumsuz tablodan sorumlu olduğu tespitini yaparak, atılacak yeni bir adıma zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda *Renan*'ın yaptığı işi “meflum muhalifiyle” hareket ederek yapmış ve Musevîlerin, Hristiyanlık âlemi içinde “âdeta tavan arasında kalmış fareler gibi” üvey evlât muamelesi gördüklerini söylemiştir. Onun için, *Renan*'ın, Kur'an'da ve hadiste suç araması yanlış bir tavidir. Eğer, İslâmiyet, Yunan ve Roma ırkınca kabul görmüş olsaydı, bugün “civilisation Chrétienne” denilen hâl, Müslümanlığa isnat edilmek lâzım gelecekti. Sonuç olarak İslâmiyet, ilerlemeye engel değil, ilim ve gelişmelere açık bir dindir (İleri, 5 Teşrinievvel 1334, 1055-1056, 1085-1088; İleri, 1331e, 51).

Suriye, Irak, İran, Maveraünnehir, Mağrib, Mısır, Kirvan, Endülüs medeniyetinin bir Arap medeniyeti değil, bir İslâm medeniyeti olduğunu ve bu medeniyetin “üçüncü oğlu”nun da Türk olduğunu söyleyen *Celâl Nuri*, bu medeniyetlerin ortaya çıkmasını da İslâm dini ve teceddüt hareketlerine bağlamıştır

²⁸ *Ahmet Sâkî*'nin giriş yazısı, *Celâl Nuri*, “İslâmiyet Mâni-i Terakki midir?”, *Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası*, C. 3, No. 88, 5 T.evvel 1918, s. 1037'de. Yazının tamamı için bk., “İslâmiyet Mâni-i Terakki midir?”, *Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası*, C. 3, No. 88-91, 5 T.evvel-26 T.evvel 1918, (s. 1037-1041,1053-1056; 1069-1072; 1085-1088).

(Âti, 15 Şubat 1334, 1). İslâm medeniyetinin durma sebebi ise, İslâm esaslarından uzaklaşmaktır (İleri, 1918, 60-61). Bunda ise, ulemanın sorumluluğu büyüktür. Çünkü, her asrın hükümleri farklıdır, şartlara göre, hükümler değiştirilmelidir (İleri, 1926, s. 132-133).

Buraya kadar ortaya koyulan fikirlerden de anlaşılacağı üzere Celâl Nuri, Abdullah Cevdet gibi dini toplumsal bir ilerleme alanı olarak görmüş (Hanioglu, 1981, 141) dinin belli bir kısmında, yenilik hareketi isteyerek bu yolda materyalist ve pozitivist felsefi hareketlerden faydalanmıştır. Celâl Nuri, Abdullah Cevdet'ten farklı bir şekilde siyasî olarak "ittihâd-ı İslâm" modelini kullanmıştır. Celâl Nuri, diğer bir Batıcı olan Kılıçzâde Hakkı'nın da desteğini alarak²⁹, M. Akgül'ün belirttiği gibi doktriner, pratik ve toplumsal açıdan "pozitivizmin öne çıkardığı rasyonalizm ve aşırı akılcılığa dayalı ortaya çıkan doğal din anlayışı ve Batı'da Protestanlık örneğinde olduğu gibi, dinin metafizik boyutunun insan merkezli olarak yeniden tanımlanması ve modern bir dinî teoloji yani seküler bir itikad inşa etme" görevini yerine getirmiştir (Akgül, 1999, 154,164). Celâl Nuri'nin dinde "itikadî" ve "muâmelât" ayırımına gitmesi de Türkiye Cumhuriyeti'nin benimsemiş olduğu "lâiklik" modeline, fikrî açıdan bir ön hazırlık teşkil ettiği söylenebilir.

SONUÇ

Celâl Nuri İleri, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu şartlar içerisinde, devlet nasıl kurtarılabilir sorusuna cevaplar vermeye çalışırken, dini alanı ciddi şekilde sorgulamıştır. Yazar, Tarihten faydalanarak Batı'daki Hristiyanlığın değişimi konusunu incelerken, İslam dinin gelişmeye engel olmadığı hususunun altını çizmiştir.

Din de taassup olmadığını belirten Celâl Nuri, Hristiyanlığın bakış açısıyla İslâmiyet'in mütalâa edilmesi ve bu yolla "Avrupa modası"nın Türkiye'nin gözünü bürümesini yanlış bulacaktır. Celâl Nuri, mezhepçiliğe karşı çıkarken Türkiye'de, İslâmiyet, inkılâp demektir anlayışını benimseyecektir. Özellikle İkinci Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Celâl Nuri, din ve devlet işlerinin ayrılmasını prensibini savunmuştur. Osmanlı'da ulemanın, halifeliğin dini durağan hâle getirdiğini ve devrin şartlarına göre yorumlamadığını içtihat kapısını açmadığını söylemiştir. İslam, din olarak gelişmeye mani değildir. Dolayısıyla, din toplumsal gelişme için ilerleme aracı olarak görülmüştür. Din beşer için yaratılmıştır, beşer din için değildir. Bu açıdan, İslâmiyet adına ulemanın yapması gereken hareket tarzı, zamanın değişmesiyle din hükümlerinin değiştirilmesi gereğinin bilincinde olmasıdır.

KAYNAKÇA

Araştırma Eserleri

- Akgül, Mehmet (1999). *Türk Modernleşmesi ve Din*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Bolay, Süleyman Hayri (1979). *Türkiye'de Ruhçu ve Maddecî Görüşün Mücadelesi*. İstanbul: Töre-Devlet Yayınları.
- Doğan, Recai (1996). *II. Meşrutiyet Döneminde Batıcılık Akımının Din ve Eğitim-Öğretim Görüşlerinin Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Hanioglu, Şükrü (1981). *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*. İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- İleri, Celâl Nuri (1327) *1327 Senesinde Selânik'de Müin'akid İttihad ve Terakki Kongresine Celâl Nuri Bey Tarafından Takdim Kılınan Muhtıradır*. İstanbul: Müşterekülmenfaa Osmanlı Şirketi Matbaası.
- İleri, Celâl Nuri (1330a). *Kendi Nokta-i Nazarımdan Hukuk-ı Düvel*. İstanbul: Müşterekülmenfaa Osmanlı Şirketi Matbaası.
- İleri, Celâl Nuri (1330b). *Mukadderrât-ı Tarihiye*. İstanbul: Matbaa-i İctihad.
- İleri, Celâl Nuri (1330c). *Târih-i Tedenniyât-ı Osmâniye*. İstanbul: Matbaa-i İctihad.
- İleri, Celâl Nuri (1331a). *Tarih-i İstikbâl -1- Mesâil-i Fikriye*. İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi.
- İleri, Celâl Nuri (1331b). *Tarih-i İstikbâl -2- Mesâil-i Siyâsiye*. İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi.
- İleri, Celâl Nuri (1331c). *Kadınlarmız*. İstanbul: Matbaa-i İctihad.
- İleri, Celâl Nuri (1331d). *İttihâd-ı İslâm-İslâmın Mazisi, Hâlî, İstikbâli*. İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaası.
- İleri, Celâl Nuri (1331e). *Tarih-i İstikbâl Münasebetiyle Celâl Nuri Bey*. İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi. (Haydar Kemal müstear ismiyle).
- İleri, Celâl Nuri (1331f). *Tarih-i Tedenniyât-ı Osmâniye-Mukadderrât-ı Tarihiye*. İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, İstanbul.
- İleri, Celâl Nuri (1331g). *Kutub Musâhabeleri*. İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi.
- İleri, Celâl Nuri (1332a). *Hâtemü'l-Enbiyâ*. İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi.

²⁹ Kılıçzâde, Celâl Nuri'yle birlikte hareket ettiğini, onun eserlerini referans alarak şu cümleleriyle net bir şekilde ortaya koyar; "emelimizde muvaffak olacağımıza eminiz. Çünkü, azmimiz kat'idir..fenalıkların hiçbiri bizi fikrimizden, mücâhedemizden döndüremeyecektir...Ulemânın vazîfesi irşaddır. Biz dünya ve ahiret işlerinin birbirinden ayrıldığını istiyoruz...Allah'a ait olanı Allah'a, Kayser'e ait olanı Kayser'e veriniz..Her Türk hanesinin her odasına yan yana iki levha asacak ve bu levhaların birinde nurânî bir hat ile 'İttihâd-ı İslâm' ve diğerinde ateşin bir hat ile 'İntikâm' yazılmış bulunacaktır." Bk. Kılıçzâde Hakkı, 1332, 9, 19, 31, 65; (İctihad, 7 Mart 1329/20 Mart 1913, 1261-1264).

- İleri, Celâl Nuri (1332b). *İle-i Ahlâkiyemiz*. İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütübhanesi.
- İleri, Celâl Nuri (1332c). *Tarih-i İstikbâl -3-Mesâil-i İctimâiye*. İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütübhanesi.
- İleri, Celâl Nuri (1917). *İştirâk Etmediğimiz Harekât*. İstanbul: Efkâr-ı Cedide Kütübhanesi.
- İleri, Celâl Nuri (1918). *Kara Tehlike*. Dersaadet: Efkâr-ı Cedide Kütübhanesi.
- İleri, Celâl Nuri (1923). *Tac Giyen Millet*. İstanbul: Kütübhanesi-i Cihan.
- İleri, Celâl Nuri (1926). *Türk İnkılâbı*. İstanbul: Sühûlet Kütübhanesi.
- İleri, Celâl Nuri (1932). *Devlet ve Meclis Hakkında Musahabeler*. Ankara: TBMM Matbaası.
- Kara, İsmail (1994). *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*. İstanbul: İz Yayınları.
- Karal, Enver Ziya (1988). *Osmanlı Tarihi- Nizam-ı Cedîd ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*. Cilt V, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kılıçzâde Hakkı (1332). *İtikâdat-ı Batılaya l'ân-ı Harb*. Dersaadet: İkbâl Kütübhanesi.
- Mehmed Said Halim Paşa (1918). *İnhitat-ı İslâm Hakkında Bir Tecrübe-i Kalemiye*. İstanbul:Matbaa-i Âmire.
- Ozankaya, Özer (1988). Türkiye'de Cumhuriyet Öncesinin Düşünce Ortamı: Celâl Nuri'nin Rönesans ve Reform Dışında Kalışımıza İlişkin Görüşleri. *AÜ Basın-Yayın Yüksek Okulu Yıllığı*, C. X, s. 137- 164.
- Uyanık, Necmi (2003). *Siyasi Düşünce Tarihimizde Batıcı Bir Aydın Olarak Celâl Nuri İleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Sürelî Yayınlar

- Ahmed Sâkî (5 Teşrinievvel 1918). İslâmiyet Mâni-i Terakki midir?. *Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası*, C. 4, No. 88.
- Ali Baş Hanbe (25 Nisan 1329). İttihâd-ı islâm *İctihad*, No. 63.
- İleri, Celâl Nuri (15 Kanunîsânî 1327). İslâm'da Vücûb-ı Teceddüd. *İctihad*, No. 39.
- İleri, Celâl Nuri (1 Şubat 1327). İslâm'da Vücûb-ı Teceddüd. *İctihad*, No. 40.
- İleri, Celâl Nuri (15 Şubat 1327). İslâm'da Vücûb-ı Teceddüd. *İctihad*, No. 41.
- İleri, Celâl Nuri (15 Eylül 1328). Cenab Şehbeddin Beyefendiye Açık Cevap. *Şehbal*, S. 61.
- İleri, Celâl Nuri (3 Şubat 1329). Mukaddime- Hoca Etem Mahmûd Efendi Hazretlerine. *Hürriyet-i Fikriye*, No. 1.
- İleri, Celâl Nuri (23 Mayıs 1329). Havaic-i Kanunîyemiz-Lâ Yenkiru Tağayyirü'l-Ahkâm bi-Tağyiri'l-Ezman. *İctihad*, No. 67.
- İleri, Celâl Nuri (31 Kanunievvel 1332). Amerika'da Din ve İman. *Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası*, C. 1, No. 11.
- İleri, Celâl Nuri (19 Mayıs 1333). Muhit ve Türkler. *Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası*, C.2, No. 29.
- İleri, Celâl Nuri (13 Teşrinievvel 1333). Katarât-ı Efkâr-1-. *Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası*, C. 2, No. 6-37.
- İleri, Celâl Nuri (3 Teşrinîsânî 1333). Katarât-ı Efkâr-2-. *Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası*, C. 2, No. 9-40.
- İleri, Celâl Nuri (4 Kanunîsânî 1334). Osmanlı Nokta-i Nazarımdan Rusya İnkılâbı ve Musâlâhası İngiltere'nin Hakk-ı Kelâmı. *Âti*, No. 4.
- İleri, Celâl Nuri (15 Şubat 1334). Medeniyet-i İslâmiye. *Âti*, No. 46.
- İleri, Celâl Nuri (4 Nisan 1334). İhtilâf ve l'tilâf. *Âti*, No. 94.
- İleri, Celâl Nuri (6 Nisan 1334). Rıza Tefvik ve Faik Ali Beylere Name-i Mekşufe. *Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası*, C. 3, No. 31-62.
- İleri, Celâl Nuri (13 Nisan 1334). İnhitat-ı İslâm. *Âti*, No. 103.
- İleri, Celâl Nuri (27 Nisan 1334). Müdâfaa-i Rical ve Havas. *Âti*, No. 117.
- İleri, Celâl Nuri (25 Haziran 1334). Bizde Ânasır Meselesi. *Âti*, No. 176.
- İleri, Celâl Nuri (5 Teşrinievvel 1334). İslâmiyet Mâni-i Terakki midir?. *Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası*, C. 3, No. 88.
- İleri, Celâl Nuri (19 Teşrinievvel 1334). İslâmiyet Mâni-i Terakki midir?. *Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası*, C. 5, No. 90.
- İleri, Celâl Nuri (26 Teşrinievvel 1334). İslâmiyet Mâni-i Terakki midir?. *Edebiyât-ı Umûmiye Mecmuası*, C. 5, No. 91.
- İleri, Celâl Nuri (10 Kanunîsânî 1334). Turn Stand Lloyd George'un Rucû'u Münâsebetiyle. *Âti*, No. 10.
- İleri, Celâl Nuri (9 Şubat 1335). Hayat İçin İtilaf ve Anâsır-ı Osmâniye. *Âti*, No. 392.
- İleri, Celâl Nuri (25 Kanunîsânî 1336). Ezmânın Tebeddülü, Ahkâmın Tağayyürü. *İleri*, No. 736.
- İleri, Celâl Nuri (29 Mart 1338). Biraz Uyanıklık- Teşhis-. *İleri*, No. 1493.
- İleri, Celâl Nuri (2 Şubat 1922). Habishaneler. *Ceride-i Adliye*, Sene.1, S. 2.
- İleri, Celâl Nuri (12 Kanunîsânî 1923). İslâmiyet'in Tarz-ı Telâkkisi. *Yeni Gün*, No. 1073.
- İleri, Celâl Nuri (27 Şubat 1924). İleri!. *İleri*, No. 2165.
- İleri, Celâl Nuri (6 Temmuz 1928). Din ile Tarih. *İkdam*, No. 11207.
- İleri, Celâl Nuri (28 Eylül 1928). Türbedâr Zihniyeti. *İkdam*, No. 11291.
- İleri, Celâl Nuri (İkincikanun 1930). Osmanlı Devrinin Tarihi. *Hayat Mecmuası*, Yeni Tertip, No. 1.
- İleri, Celâl Nuri (25 Sontesrin 1938). Şaheserin Damgası. *Ses*, No. 1- 2, 18.
- Kılıçzâde Hakkı (3 Şubat 1329). Hâtemü'l-Enbiyâ'dan. *Hürriyet-i Fikriye*, No. 1.
- Kılıçzâde Hakkı (7 Mart 1329/20 Mart 1913). Pek Uyanık Bir Uyku. *İctihad*, No: 57,7, s. 1261-1264.
- Kılıçzâde Hakkı (20 Mart 1330). Hatemü'l-Enbiyâ', ve Celâl Nuri Bey-1. *Hürriyet-i Fikriye*, No. 2.
- Kılıçzâde Hakkı (27 Mart 1330). Hatemü'l - Enbiya' ve Celâl Nuri Bey-2. *Hürriyet-i Fikriye*, No. 8.